

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԷ.00.02 - «Երաժշտական արվեստ»

մասնագիտությամբ արվեստագիտության թեկնածուի

գիտական աստիճանի հայցման համար

Գիտական ղեկավար՝
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Աննա Գրիգորի ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
----------------------	----------

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԹԻՖԼԻՍՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ.....	12
1.1. Համերգային գործունեությունը.....	15
1.2. Երաժշտական-քննադատական գործունեությունը.....	19

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՓԱՐԻԶՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ.....	36
2.1. Համերգային գործունեությունը.....	36
2.2. Երաժշտական-քննադատական գործունեությունը.....	45

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԸ ԵՎ ԿՈՄԻՏԱՍԸ	75
3.1. Մարգարիտ Բաբայանը՝ Կոմիտասի մասին.....	76
3.2. Մարգարիտ Բաբայանի և Կոմիտասի նամակագրությունը.....	83
3.3. Մարգարիտ Բաբայանը և Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմական հրատարակությունը.....	95

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	108
-------------------------------	------------

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	110
---	------------

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Կ'ըսեն թե խօսիլը արծաթ է, լուռը ոսկի: Հապա երգելը ի՞նչ է: Երգելն ալ ՄԱՐԳԱՐԻՏ է»:

Ն.ՊԵՇԻԿԹԱՇԼՅԱՆ, 1942, Փարիզ¹

Նշանակալի է հայ երգչուհի (մեցցո-սոպրանո), դաշնակահարուհի, երաժշտագետ և մանկավարժ Մարգարիտ Բաբայանի (1874-1968) դերը հայ երաժշտության պատմության մեջ:

Ժամանակակիցների կարծիքով՝ Մ.Բաբայանն իր խառնվածքով կարողացել է միավորել արևելյան խորությունը և արևմտյան մշակույթի նրբությունները, և այդ երկու տարրերը միասին ծուլվելով առաջ են բերել մի գողտրիկ ներդաշնակություն:

Երգչուհու հարուստ ու բազմաբնույթ երգացանկն ընդգրկել է հին վարպետների, XIX դարի եվրոպական, ռուս, հայ դասականների, ինչպես և ժամանակակից կոմպոզիտորների ստեղծագործությունները: Նա օժտված էր հարուստ ու ճկուն ձայնով, ստեղծագործության բնույթի և ոճի ճիշտ զգացողությամբ, իսկ կատարումը նուրբ էր ու գեղարվեստորեն պարզ: Ժամանակակիցների վկայությամբ. «կատարելագործութեան հասած երաժիշտ մըն է: Սօբրանօ մը որուն թէմպը ճոխ ու անարատ է: Ան զգայուն և ճաշակի տէր անհատականութեան մը մարմնացումն է նաև»²: Իսկ նրա «հագագէն ծնած վոքալիզները միսթիք աղաւնիի մը պատրանք կուտան»³:

Մ.Բաբայանը Եվրոպայի տաղանդաշատ երգչուհիներից մեկն էր, ով երկար տարիներ՝ 1900-ական թվականներից սկսած մինչև 1930-ական թվականների վերջը, հանդես է եկել բազմաթիվ հետաքրքրական համերգներով: Նա Կոլոնն-Լամուրյոյ համերգային ընկերության մենակատարն էր: «Այս հիանալի արտիստուհին,- գրում է Լեոն Ալգացին,- որ հանդիսանում է երգի լաագույն վարպետներից մեկը, ըղծալի կատարողն է այն ստեղծագործողի, որն իր երգերով ցանկանում է ներթափանցել մարդկային հոգու խորքերը»⁴:

¹ Ն.Պեշիկթաշյանի ճառը՝ Մ.Բաբայանին ի պատիվ տրված թեյասեղանի առթիվ, ինքն. 4 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 248:

² **Քուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապեան (իր յիսնամեայ գործունէութեան առթիւ), «Քուլիս», 1951, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 254:

³ Նույն տեղում:

⁴ **Բրուտյան Յ.**, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, Երևան, 1982, էջ 326:

Նա առաջինն է, ով համերգային բեմահարթակներից հնչեցրել է ֆրանսիական ժողովրդական երգերը մեծ վարպետների մշակմամբ: Նա ֆրանսիացի հռչակավոր կոմպոզիտոր Մ.Ռավելի՝ ծայնի ու դաշնամուրի համար 1904-ին ստեղծված նշանավոր «Հինգ հունական ժողովրդական երգերի» առաջին կատարողն էր: Ի հավելումն դրանց Մ.Բաբայանի խնդրանքով Ռավելը ներդաշնակել է ու նրան ծոնել «Tripatos»-ը՝ Խիոս կղզու պարեղանակի մշակումը:

Մ.Բաբայանը 1907-1908 թվականներին ֆրանսիական հասարակայնությանն է ներկայացրել հայկական և ռուսական երաժշտությունը:

Նա հանդես է եկել թեմատիկ համերգների շարքով: 1906թ. երգչուհին առանձին համերգային ծրագրերով կատարել է XVII դարի գերմանական վոկալ երաժշտության բազմաթիվ նմուշներ, երկրորդ համերգով՝ Բախի աշխարհիկ կանտատները: «1908թ. երգել է X-XVI դարերի ֆրանսիական պալատական երգեր և երկրորդ թեմատիկ համերգով՝ տրուբադուրների երգերը: 1913թ. Բաբայանի հատուկ երգահանդեսներում հնչել են երեք ավելի քան հետաքրքիր թեմատիկ ստեղծագործություններ՝ կոմպոզիտոր Տունդրի կանտատները, Լուիջի Ռոսսիի օպերաները, Իտալական երաժշտությունը Ֆրանսիայում XVII դարում: 1917թ. երգել է միջնադարի նշանավոր երգահան Գիյոմ դե Մաշոյի ստեղծագործությունները: Իսկ 1919թ. Փարիզում՝ առաջինն է կատարել երիտասարդ Մուտորգսկու անտիպ երգերը:

Միշտ առաջին կատարմամբ, Բաբայանը երգել է Ալգազի, Էռնեստ Բլոկի, Դե Ֆալյայի, Հարսանի, Կոմիտասի, Մուլեի, Ստրավինսկու գործերը: Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, Բելգիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում և այլ երկրներում տեղի ունեցած իր համերգների ընթացքում նա երգել է այն ժամանակներում լայն ճանաչում ու տարածում չստացած հեղինակների (Բոունո, Կանտելուբո, Դեբյուսի, Ֆորե, Վեն Սան դ'Էնդի, Մորիս Էմմանուել, Միյո, Պուլենկ, Ռուսել, Ռավել, Շմիդտ և այլք) գործերը»⁵:

Խորապես ուսումնասիրելով տարբեր ժողովուրդների երաժշտական ֆոլկլորը, Մ.Բաբայանը դարձել է այդ ժողովրդական երգերի լավագույն մեկնաբանը:

Երգչուհին հաճախ հանդես է եկել իբրև լավագույն մեկնաբանն ու ցուցադրողը

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 324-325:

Ռուլանի, Օբրիի, Լալուայի, Մասսոնի, Կալվոկորեսիի, Կոմիտասի, Չոպանյանի և այլոց երաժշտական բանախոսությունների:

Մ.Բաբայանն իր ողջ կյանքում ծառայել է հայ երգի տարածման գործին, օտարներին ծանոթացրել մեր ժողովրդի երաժշտությանը: «Լսեցէք նրա գեղգեղանքը, ինչպիսի վարպետութեամբ նա ներկայացնում է պանդուխտի ողբը, կամ սիրահարին տրտունջը»⁶: Երգչուհու հայկական հայտագրի առիթով Լուի Լալուան գրել է. «Բաբայանն երգեց մեծ թվով երգեր իր հայկական հայտագրում: Ինձ վաղուց ծանոթ էր նրա շատ ճկուն, մեծ ձայնածավալի ու նուրբ տեմբրի ձայնը: Բայց դեռ ծանոթ չէր իր արտահայտչության զարմանալի ճշգրտությունն ու զորեղությունը՝ հատկանիշներ, որ պահեցին սրահը կախարդանքի մեջ: Նրան պարտական ենք այդ համերգից ստացած հոգեկան հաճույքի լավագույն պահերը»⁷:

Մ.Բաբայանը եվրոպական լավագույն համերգասրահներում հնչեցրել է նախ կոմիտասյան, ապա և այլ բազմաթիվ հայկական երգեր: «Մ.Բ. մեր ազգի սոխակն է, նրա թեւ ու թռիչքը: Նա մի աստուածավառ լապտեր է հայ ժողովրդի հոգու երկնքում. թող միշտ վառ մնայ իր կանթերը, որ մեզ փայլ տայ: Ապագայում նրա վառած ճրագները մշտական վառ կը մնան հայ ժողովրդի սրտի մէջ ու լոյսերով կը ցօղեն իր և իր ծնողների ազնիւ յիշատակը»⁸:

Իր արվեստով Մ.Բաբայանն արտահայտում էր մարդկային զգացմունքները՝ վիշտ, ուրախություն, մարդկանց հոգիներին ներշնչում լույս ու ջերմություն, սփոփանք և ուրախություն: Նա իր արվեստով հիացրել է ոչ միայն հայերին, այլև օտարազգիներին:

Մ.Բաբայանը բարեկամություն է արել Կլոդ Դեբյուսիի, իսպանացի կոմպոզիտոր և դաշնակահար Մանուել դը Ֆալյայի, իսպանացի թավջութակահար, դիրիժոր, կոմպոզիտոր և երաժշտական-հասարակական գործիչ Պաբլո Կազալսի, ֆրանսիացի երաժշտագետ և քննադատ Լուի Լալուայի և այլոց հետ: Այդ են վկայում ոչ միայն երգչուհու խոսքերը⁹, այլև նրա արխիվում պահպանվող նամակները:

Ավելորդ չենք համարում նկատել, որ Զարուհի Դուլվանյանը Մ.Բաբայանի

⁶ **Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապեան (իր յիսնամեայ գործունէութեան առթիւ):

⁷ **Բրուտյան Յ.**, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, էջ 326:

⁸ **Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապեան (իր յիսնամեայ գործունէութեան առթիւ):

⁹ Տե՛ս **Մավեան Վ.**, Օր. Մարգրիտ Բաբայեանի հետ, 22-8-59, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 254:

ազգականուհին է: Այդ մասին տեղեկանում ենք Ռոբերտ Աթայանի՝ Մ.Բաբայանին ուղղված 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակից, որտեղ նա գրում է, որ Դոլուխանյանի «մայրը՝ Հեղինե Բաբայանը, Հայկ Բաբայանի աղջիկն է, իսկ Հայկ Բաբայանը Ձեր հոր՝ Ավետիկ Բաբայանի եղբայրն է կամ եղբոր տղան: Հետաքրքիր է, որ Զարա Դոլուխանովայի մայրը և մորաքույրերը նույնպես երգել են. այդ բոլորը Ձեզանից է սկսվել»¹⁰:

Մ.Բաբայանը հմուտ մանկավարժ էր: Վեց տասնյակ տարի նա դաստիարակել է երգիչների մի քանի սերունդ: Մանկավարժական աշխատանքն սկսելով դեռևս Թիֆլիսում, այնուհետև ծավալել է Փարիզում: Փարիզում նրա հիմնադրած վոկալ ստուդիան, ուր համախմբված էր երիտասարդ երգիչների մի ամբողջ բազմություն, վայելել է Դեբյուսիի, Ֆորեի, Բեռիեի, Դ'Էնդիի և այլոց մշտական հովանավորությունը: 1911-ին Փարիզում նրա բացած մեներգեցողության վարժարանը 1951-ին արժանացել է համաֆրանսիական ստուգատեսի մրցանակին:

1917թ. Փարիզում Մ.Բաբայանը հրապարակել է ծայնամարզության վարժությունների «Իմ վարժությունները» ժողովածուն, որը հիմնված էր ֆրանսիական ժողովրդական երգերի վրա: Տասնութ տարի անց՝ 1935-ին, լույս է տեսնում նրա երկրորդ՝ «Որսորդական մեղեդիներ» ժողովածուն, որը ներառում էր ֆրանսիական որսորդական ժողովրդական մեղեդիներ:

Ավելորդ չենք համարում այստեղ նկատել, որ Կոմիտասը Մ.Բաբայանի համար գրել է երգչական սկզբունքների «Տասը պատվիրանները», և որով առաջնորդվել է երգչուհին: Տարիներ հետո, Բաբայանը այդ փաստաթուղթը ևս ուղարկեց Հայաստան¹¹: Ինչպես գիտենք՝ «իրենց նշանակալիությամբ, երգչական ծայնը կրթելու բնագավառում «Պատվիրանները» թե՛ մեներգեցողության մանկավարժների ու խմբավարների, և թե՛ մեներգիչների համար, մեծապես շահեկան են»¹²:

«Մարգարիտ Բաբայանի կեանքը,- նկատել է «Ռեյու մյուզիքալի» առաջին տնօրենը,- երաժշտութիւն է, մասնագիտութեամբ երգչուհի՝ և երգեցողութեան ուսուցիչ

¹⁰ Ռ.Աթայանի 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

¹¹ Ընդարձակ տարեցույց ս.Փ.ազգային հիվանդանոցի, Կ.Պոլիս, 1933, էջ 17-21:

¹² **Շահնազարյան Թ.**, Կոմիտասի Տասն պատվիրանները երգչին, Կոմիտասական, հատոր 2, Երևան, 1981, էջ 136:

է, և այն բոլորը որ կապ ունի երաժշտութեան արւեստի ներդաշնակութեան հետ, նրան ընտանի է: Մ.Բաբայեան հասել է վարպետի աստիճանին անձնական աշխատութեամբ, հիմնուած մի կողմից իւր խելացի դիտողութիւնների վրայ – ծայնի զգայարանքի բնական գործելու եղանակի և երգելիս յաճախ սորված սխալների տարալուծման, ուրիշ խօսքով ծայնական արտադրութիւնների հոգեբանական և ախտաբանական ուսումնասիրութիւններով, ահա այսպէս ստեղծել է մի մետոդ երգեցողութեան ուսուցման, որ իրաւունք ունինք անւանել Բաբայեան մետոդ»¹³:

Մ.Բաբայանի համբավը տարածվել էր աշխարհով մեկ. նրա անհամար օտարազգի աշակերտները տարել են նրա համբավը հեռու երկրներ՝ նրա տաղանդավոր սաների թվում են ամերիկացի Ուիլյամ Կիվեն, պարտուգալացի բարիտոն Ժան Սամբաեոն, Արմենակ Շահմուրադյանը, Իրիս Բլբուլյանը...

1914 թվականից սկսած ամեն տարի Մ.Բաբայանի աշակերտները հանդես են եկել համերգներով, որոնք մեծ հաճույք են պատճառել ունկնդիրներին:

Մ.Բաբայանը կատարողական ու մանկավարժական գործունեությունը համատեղել է երաժշտական քննադատության հետ: Նա եղել է Ֆրանսիական երգի վարպետների միության և երաժշտագետների ընկերության անդամ, ֆրանսիական ռադիոյի պաշտոնական մեկնաբանը, աշխատակցել «Լարուս» հանրագիտարանին:

Մ.Բաբայանի՝ պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակով գրված հոդվածները, որոնք հազվագյուտ տեղեկություններ են տալիս կոմպոզիտորների և երաժիշտ-կատարողների մասին, կարևոր ներդրում են հայ երաժշտագիտության ասպարեզում: Նա հայ երաժշտագետներից առաջինն էր, ով անդրադարձել է սփյուռքահայ երաժիշտներ Արմենակ Շահմուրադյանի, Գոհարիկ Ղազարոսյանի, Օննիկ Պերպերյանի և Արա Պարթևյանի կատարողական արվեստի և ստեղծագործության վերլուծությանը: Մ.Բաբայանը գնահատել է երիտասարդ հայ երաժիշտների՝ Բեգլար Ամիրջանյանի, Առնո Բաբաջանյանի, Գոհարիկ Ղազարոսյանի տաղանդը և նրանց համար գուշակել փայլուն ապագա:

Երաժշտագիտական գործունեությունն սկսելով դեռևս 21 տարեկանում՝ 1895-ին, և հոդվածները տպագրելով կովկասյան մամուլում («Արձագանք», «Մշակ», «Кавказ» և

¹³ **Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապաեան (իր յիսնամեայ գործունէութեան առթիւ):

«Новое обозрение»), Մ.Բաբայանը դառնում է Թիֆլիսի երաժշտական կյանքի տարեգիրը: Նրա ռեցենզիաների շնորհիվ ընթերցողի առջև հառնում է 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին Թիֆլիսում տիրող երաժշտական մթնոլորտը, ընթերցողը զգում է երաժշտական կյանքի զարկերակը: Իսկ ֆրանսիական և սփյուռքահայ մամուլում («Լը Մոնդ. Մուզիքալ», «Ռեյու Մուզիքալ», «Քուրիեր Մուզիքալ», ինչպես նաև «Յառաջ», «Ապագայ», «Ազդարար», «Քուլիս», «Մշակոյթ», «Այսօր» և «Անահիտ») հրատարակած երաժշտագիտական հոդվածներով Մ.Բաբայանը նպաստել է հայ երաժշտության համաշխարհային ճանաչմանը:

Մ.Բաբայանը 1902-ին ծանոթացել է Կոմիտասի հետ, դարձել նրա մերձավոր բարեկամը, 1906-ին և 1914-ին Փարիզում մասնակցել նրա համերգներին: Երկար տարիներ Կոմիտասի և Ա.Չոպանյանի հետ հանդես է եկել համերգ-դասախոսություններով: Եռանդուն աջակցել է Կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովի աշխատանքներին: Հավաքել է Կոմիտասի ձեռագրերը, հրատարակել որոշ գործեր, նրա մասին գրել հոդվածաշար: Կոմիտասի վերաբերյալ հոդվածներում (Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդ.ի անձին ու գործին շուրջ (1914), Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով (1935), Յուշեր Կոմիտաս Վարդապետի շուրջ (1946)) Մ.Բաբայանը ոչ միայն ներկայացրել է Կոմիտասի կյանքի ուղին, այլև տվել նրա գործունեության վերլուծությունը: Մ.Բաբայանին հասցեագրված Կոմիտասի Նամականին ունի կարևոր նշանակություն մի կողմից՝ Կոմիտասի գեղագիտական հայացքներն ու ստեղծագործական սկզբունքները լիարժեք հասկանալու համար, մյուս կողմից՝ հավաստի ու անփոխարինելի փաստական աղբյուր է Կոմիտասի համերգային ու ստեղծագործական գործունեության վերաբերյալ և լույս է սփռում մեծ երաժշտի կյանքի ու ստեղծագործության առանձին դրվագների ու իրադարձությունների վրա: Մ.Բաբայանի ջանքերով է Երևան հասել Կոմիտասի արխիվը, որի շնորհիվ հնարավոր է դարձել Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի հրատարակումը ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի կողմից՝ 14 հատորով (1960-2006). դրանով իսկ Կոմիտասյան ստեղծագործությունը հասանելի է դարձել երաժիշտ-կատարողներին:

Հայ երաժշտագետներն իրենց հետազոտություններում անդրադարձել են Մ.Բաբայանի գործունեությանը: Այս առումով նշանակալի է Յիցիլիա Բրուտյանի

վաստակը, ով հեղինակել է Մ.Բաբայանի մասին առաջին ծավալուն հոդվածը: 1968-ին հրատարակված «Սփյուռքի հայ երաժիշտներն» աշխատության մեջ նա առանձին ակնարկով ներկայացնում է Մ.Բաբայանի դիմանկարը¹⁴: Մ.Բաբայանին՝ Յ.Բրուտյանի հաջորդ անդրադարձը տեղ գտավ 1982-ին լույս տեսած «Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը» աշխատության «Երաժիշտ-մանկավարժներ» պարագրաֆում¹⁵, այնուհետև՝ «Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփիտ ընծիւղները» գրքում¹⁶:

Մ.Բաբայանի արխիվում պահպանվել է Յիցիլիա Բրուտյանի՝ Մ.Բաբայանին 1957թ. մայիսի 27-ին հասցեագրված նամակը¹⁷:

Մ.Բաբայանի գործունեությանն է անդրադարձել Մաթևոս Մուրադյանն իր «Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբում» մենագրության մեջ¹⁸:

Ռոբերտ Աթայանի և Մ.Բաբայանի ծավալուն նամակագրությունից, որը պահվում է Մ.Բաբայանի արխիվում, տեղեկանում ենք, որ Աթայանը մտադիր է եղել գրել գրքույկ Մ.Բաբայանի գործունեության մասին, ավելին՝ ավարտել է այն:

Այսպես՝ 1962թ. օգոստոսի 24-ի նամակից տեղեկանում ենք, որ նա հոդված է պատրաստում Մ.Բաբայանի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ և նրան ուղղում 6 հարց¹⁹: 1962թ. նոյեմբերի 21-ին գրված նամակում Աթայանը գրում է, որ հոդվածն արդեն ավարտել է, բայց այն ծավալուն է ստացվել, ուստի անհրաժեշտ է կրճատումներ անել²⁰:

1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակում Աթայանը գրում է. «Վերջին աշխատությունս «Մարգարիտ Բաբայան» գրքույկն է, որը վերջացրել եմ, բայց դեռ տպագրության հանձնված չէ: Այս գրքույկը, որ գրել եմ Ձեզնից բերած նյութերի և կովկասահայ մամուլի նյութերի վրա, հույս ունեմ, որ եկող տարի նույնպես լույս

¹⁴ Տե՛ս **Բրուտյան Յ.**, Սփյուռքի հայ երաժիշտները, Երևան, 1968, էջ 122-132:

¹⁵ Տե՛ս **Բրուտյան Յ.**, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, էջ 323-327:

¹⁶ Տե՛ս **Բրուտյան Յ.**, Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփիտ ընծիւղները, Երեւան, 1996, էջ 303-305:

¹⁷ Տե՛ս Յ.Բրուտյանի նամակը՝ Մ. Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.ֆ., N 75:

¹⁸ Տե՛ս **Մուրադյան Մ.**, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբում, Երևան, 1979, էջ 391-393:

¹⁹ Ռ.Աթայանի 1962թ. օգոստոսի 24-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.ֆ., N 62:

²⁰ Նույն տեղում:

²⁰ Ռ.Աթայանի 1962թ. նոյեմբերի 21-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.ֆ., N 62:

կտեսնի»²¹: Սակայն, ցավոք սրտի, այդ աշխատությունն այդպես էլ չի տպագրվել: Եվ ԳԱԹ Մարգարիտ Բաբայանի ու Ռոբերտ Աթայանի արխիվներում մեր պրպտումները ոչ մի արդյունք չտվեցին, և այդ, մեր կարծիքով, չափազանց կարևոր ու արժեքավոր աշխատությունն այդպես էլ չգտնվեց: Սակայն Ռ.Աթայանի հեղինակությամբ հայկական սովետական հանրագիտարանում զետեղվեց Մ.Բաբայանի մասին հոդվածը²²:

Մեր ձեռքի տակ է նաև Ռուբեն Զարյանի հուշագրությունը, որտեղ նա առանձին ակնարկով անդրադարձել է Մ.Բաբայանի հետ իր հանդիպմանը²³:

Մ.Բաբայանի առանձին համերգների մասին տեղեկությունների հանդիպում ենք Ռուզաննա Մազմանյանի «Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901-1910»²⁴ և «Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1911-1920»²⁵ աշխատություններում:

Շատ բարձր գնահատելով Մ.Բաբայանի կյանքի և գործունեության ուսումնասիրության բնագավառում մեր երաժշտագետների կատարած աշխատանքը, որոնք այդ ուղղությամբ առաջին, խիստ կարևոր ու արժեքավոր քայլերն են, միևնույն ժամանակ չենք կարող հավաստել, որ այդ ասպարեզում ամեն ինչ ուսումնասիրված է, իսկ նյութը՝ սպառված: Նշենք ընդամենը մեկ հանգամանք՝ Մ.Բաբայանի ծննդյան թիվն ու ծննդավայրը տարբեր աղբյուրներում տարբեր է: Ըստ Յ.Բրուտյանի՝ Մ.Բաբայանը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում 1873-ին²⁶, ըստ Մ.Մուրադյանի՝ Թիֆլիսում, 1885 թվականին²⁷, իսկ ըստ Ռ.Աթայանի՝ Գերմանիայի Գոթա քաղաքում, 1874 թվականին²⁸: Այս հարցում մենք կիսում ենք Ռ.Աթայանի կարծիքը՝ հենվելով երգչուհու արխիվում մեր կողմից հայտնաբերված «Կենսագրական նոթերում» առկա տեղեկությունների վրա: Այստեղ կարդում ենք. «Մարգարիտ Բաբայեան, դուստր բժշկապետ Ալետիք Բաբայեանի և տիկին Սոֆիա Բաբայեանի, ծնած Գերմանիայի

²¹ Ռ.Աթայանի 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²² **Աթայան Ռ.**, Բաբայան Մարգարիտ Ավետիքի, էջ 187:

²³ **Զարյան Ռ.**, Մարգարիտ Բաբայան, Մայրամուտից առաջ, Ինքնապատում, հատոր երրորդ, Երևան, 2012, էջ 334-340:

²⁴ **Մազմանյան Ռ.**, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901-1910, Երևան, 2006, էջ 45 և այլն:

²⁵ **Մազմանյան Ռ.**, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1911-1920, ձեռագիր, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվ:

²⁶ **Բրուտյան Յ.**, Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփիտ ընծիւղները, էջ 303:

²⁷ **Մուրադյան Մ.**, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբում, էջ 391:

²⁸ **Աթայան Ռ.**, Բաբայան Մարգարիտ Ավետիքի, էջ 187:

Gotha քաղաքում...»²⁹:

Մինչ օրս առանձին հանգամանալի ուսումնասիրության առարկա չի դարձել Մ.Բաբայանի կատարողական և երաժշտագիտական գործունեությունը: Եվ դա այն դեպքում, որ հենց Երևանում է գտնվում երաժշտի արխիվը. ԳԱԹ Մ.Բաբայանի ֆոնդում պահպանվող հայալեզու, ֆրանսալեզու և անգլալեզու մամուլի բազմաթիվ արձագանքների և համերգների ծրագրերի միջոցով ներկայացվում է երգչուհու համերգային գործունեությունը, նրա կատարողական կերպարը: Այս առումով հատկապես արժեքավոր է բեմադրիչ Աննա Բուդաղյանի «Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապան» հոդվածը, որը տպագրվել է «Քուլիսում»՝ երգչուհու հիսնամյա գործունեության կապակցությամբ³⁰: Իր ընդամենը երեք էջանոց հոդվածում հեղինակը ոչ միայն ուրվագծում է Մ.Բաբայանի ստեղծագործական դիմանկարը, այլև մեջբերում եվրոպացի երաժշտական քննադատների կարծիքները երգչուհու մասին:

Մյուս կողմից՝ ողջ կյանքում Մ.Բաբայանը զբաղվել է երաժշտագիտական գործունեությամբ՝ գրել ու տպագրել բազում հոդվածներ, որոնք դեռևս ուսումնասիրության չեն արժանացել, մինչդեռ կարևոր են իրենց նշանակությամբ³¹:

Հետազոտության համար նյութ են ծառայել Մ.Բաբայանի ձեռագրերը, նրա մասին առկա երաժշտագիտական գրականությունը, ժամանակի մամուլի արձագանքները, Նամականին, հուշերն ու հոդվածները, ինչպես նաև նրա մասնակցությամբ տեղի ունեցած համերգների ծրագրերը:

Ատենախոսությունը բաղկացած է առաջաբանից, երեք գլուխներից (Գլուխ առաջին՝ «Մարգարիտ Բաբայանի գործունեության թիֆլիսյան շրջանը», Գլուխ երկրորդ՝ «Մարգարիտ Բաբայանի գործունեության փարիզյան շրջանը» և Գլուխ երրորդ՝ «Մարգարիտ Բաբայանը և Կոմիտասը»), եզրակացություններից և օգտագործված գրականության ցանկից:

²⁹ Կենսագրական նոթեր, հայ., ֆր., ինքն., 4 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 235:

³⁰ **Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապան (իր յիսնամեայ գործունեութեան աղթի):

³¹ Հայտնի է, որ Մ.Բաբայանը ծավալել է նաև մանկավարժական բեղմնավոր գործունեություն, որին, սակայն, մենք չենք անդրադառնում, համարելով, որ դա այլ հետազոտության նյութ է, որով պիտի զբաղվեն մանկավարժական գիտության ներկայացուցիչները:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԹԻՖԼԻՍՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Թեև թիֆլիսյան շրջանն իր տևողությամբ այնքան էլ տևական չի եղել, սակայն, այդուամենայնիվ, կարևոր նշանակություն է ունեցել Մ.Բաբայանի ստեղծագործական կյանքում: Այստեղ է նա ձևավորվել որպես երաժիշտ, հենց այստեղ են որոշարկվել նրա գործունեության հիմնական ուղղությունները, որոնց վրա է հետագայում խարսխվել նրա գործունեության փարիզյան շրջանը:

Մ.Բաբայանը Թիֆլիսում հայտնի ընտանիքի զավակ էր: Հայրը՝ «բժշկապետ Ավետիք Բաբայանը, բնիկ ալեքսանդրապոլցի էր, ուսումն ստանում է նախ Թիֆլիսում, ապա կատարելագործվում Պետերբուրգում և Գերմանիայում»³²: Բժշկապետ Ա.Բաբայանը ամբողջ Կովկասում հայտնի բժիշկ էր ու հասարակական գործիչ, առողջապահությանը և հասարակական կյանքին վերաբերող բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ: Մայրը՝ Սոֆյա Բաբայանը (1855, Թիֆլիս-1940) մանկավարժ էր ու հասարակական գործիչ: Տեղի գիմնազիան ավարտելուց հետո Ս.Բաբայանը սովորել է Գերմանիայի Գոթա քաղաքի Մանկապարտիզպանուհիների և ուսուցչուհիների սեմինարիայում (1874), կատարելագործվել Վիեննայում: 1877-ին Թիֆլիսում հիմնել է ընտանեկան մանկապարտեզ: 1880-ին ամուսնու մասնակցությամբ ստեղծել է Ֆրեդերեյան ընկերությունը, որը 1882թ. մայիսի 14-ին Թիֆլիսում բացել է հայկական առաջին ժողովրդական մանկապարտեզը: «Ս.Բաբայանը երեխայի դաստիարակության գործում կարևորել է ընտանիքի դերը, համարելով այն ուրույն հասարակական միջավայր, ուր սկզբնավորվում է երեխայի համակողմանի զարգացումը»³³:

Բաբայանների երեք դուստրերը կարևոր դեր կատարեցին հայ արվեստի պատմության մեջ: Ավագ դուստրը՝ Մարգարիտ Բաբայանը, ծնվել է 1874թ. դեկտեմբերի 24-ին, Գերմանիայի Գոթա քաղաքում: Բաբայաններն այդ ժամանակ ապրում էին Գերմանիայում, որտեղ մայրն ուսանում էր մանկավարժություն: Նա

³² Բրուտյան Ց., Մարգարիտ Բաբայան, Սփյուռքի հայ երաժիշտները, էջ 122:

³³ Ներսիսյան Հ., Բաբայան Սոֆյա, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 2, Երևան, 1976, էջ 187:

«առաջին հազուագիտ մտաւորական հայ կինն էր որ 80 ական թուականներին Թիֆլիսում հիմք դրեց մի սրբազան օջախի – մանկապարտեզի, ուր նա ստեղծում և խնամում էր բարու, գեղեցիկի, ճշմարտութեան պաշտամունքը, որը նոյնանում է քրիստոնէական վսեմ գաղափարների և բարձրագոյն իտէալների հետ»³⁴: Ահա այսպիսի մթնոլորտում է մեծանում փոքրիկ Մարգարիտը. նրա մայրն ուշի ուշով հետևում էր իր սանիկների ընդունակությունների ու հակումների բացահայտմանը և ըստ այդմ էլ զարգացնում նրանց մեջ այս կամ այն հակումը:

Շատ վաղ են ի հայտ եկել Մարգարիտի երաժշտական ունակությունները: Վեց տարեկան հասակում արդեն կանոնավոր դաշնամուր էր նվագում: «Իր առաջին վարժապետն եղած է Թիֆլիզի երաժշտական ուսումնարանի տեսուչ պ. Իպպոլիտով-Իվանովը, այնուհետև օր. Գաբաշվան, պ. Կոնստանտին Ալիխանովը և Լիստովնիչին»³⁵:

Մ.Բաբայանը ավարտում է Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանի դաշնամուրի բաժինը, ապա կատարելագործվում Դրեզդենում. այստեղ էլ սկսում է մշակել ձայնը: Մեկ և կես տարի անց վերադառնում է Թիֆլիս, համերգներով հանդես գալիս Անդրկովկասի քաղաքներում:

1896-ին Մ.Բաբայանն առանձին գրքույկով հրատարակում է Վ.Վիլդերի «Լյուդվիգ վան Բեթհովեն» աշխատության հայերեն վերապատումը, աշխատակցում մամուլին: Ապա մեկնում է Փարիզ՝ երեք տարի Պոլինա Վիարդոյի և Արտուր դը Պադիլլայի մոտ ձայնը մշակելուց հետո վերադառնում է Թիֆլիս և հրավիրվում Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարան՝ իբրև երգի դասատու. 1901-ից մեներգեցողություն է դասավանդել Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանում: 1904-ին ընտանիքով մշտապես բնակություն է հաստատել Փարիզում, հանդես եկել համերգներով ինչպես Ֆրանսիայում, այնպես էլ եվրոպական այլ երկրներում:

Բաբայանների միջնեկ դուստրը՝ Արմինա (Արմենուհի) Քարբոնել-Բաբայանը, (1876, Վիեննա – 1971, Փարիզ), նկարչուհի էր: Մասնագիտական կրթությունը ստացել էր Թիֆլիսում, ապա՝ Դրեզդենում, իսկ ավելի ուշ հաստատվել Փարիզում, սովորել Ժուլիան ակադեմիայում: 1926, 1928 և 1931 թվականներին Ա.Բաբայանն անհատական

³⁴ **Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ. Պապանեան (իր յիսնամեայ գործունէութեան աղթիւ):

³⁵ Կենսագրական նոթեր, հայ., ֆր., ինքն., 4 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 235:

ցուցահանդեսներ է ունեցել Փարիզում: Նկարչուհին վրձնել է հիմնականում դիմանկարներ (այդ թվում՝ «Լուի Լալուա» (1926), «Մանուել դը Ֆալիա», «Ձեռագործով կինը») և բնանկարներ (այդ թվում՝ «Արևոտ փողոց», «Հյուսիսային ծովափ»): «Ա.Բաբայանի դիմանկարներից երկուսը՝ «Արշակ Չոպանյան» և «Սոֆի Բաբայան» (1920) գտնվում են Հայաստանի պետական պատկերասրահում»³⁶:

Ինչպես նկատել է արվեստաբան Ա.Աղասյանը՝ «Ֆրանսահայ կերպարվեստի պատմության մեջ Արմինա Բաբայանի զբաղեցրած տեղն առանձնանում է թեկուզ հենց այն պատճառով, որ նա գեղեցիկ արվեստների այդ ասպարեզում լայն ճանաչման արժանացած առաջին կին նկարչուհին էր, որին Փարիզում հրատարակվող «Անահիտ» հանդեսի խմբագիր Արշակ Չոպանյանը բնութագրել է իբրև «խորաթափանց նկարչուհի», «Փարիզի ամենանուրբ ու ազնվական արվեստագիտուհիներեն մինը»»³⁷:

Բաբայանների կրտսեր դուստրը դաշնակահարուհի Շուշանիկ Լալուա-Բաբայանն էր (1897, Թիֆլիս – 1952, Փարիզ): 1886-ին նա ընդունվել է Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանը, աշակերտել Մ.Զ.Գաբաևային: 1904-ից մշտապես բնակվել է Փարիզում, կատարելագործվել Վանդա Լանդոլսկայի մոտ, զբաղվել մանկավարժական աշխատանքով, հանդես եկել հատկապես հայկական դաշնամուրային ստեղծագործությունների կատարումով:

Թիֆլիսում Մարգարիտ Բաբայանի գործունեությունն ընթացավ երեք ուղղություններով:

1. Դեռևս պատանեկան հասակից՝ Մ.Բաբայանն սկսում է իր համերգային գործունեությունը և՛ իբրև դաշնակահարուհի, և՛ իբրև երգչուհի: Նրա ելույթների մասին դրվատական հոդվածներ է գրում կովկասյան մամուլը:
2. Մ.Բաբայանը մամուլում հանդես է գալիս մի շարք երաժշտական-քննադատական հոդվածներով:
3. Մ.Բաբայանը 1901 թվականից մեներգեցողություն է դասավանդում Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանում:

³⁶ Բաբայան Արմինա, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 2, Երևան, 1976, էջ 186:

³⁷ **Աղասյան Ա.**, Արմինա Բաբայան՝ էժեն Կարյերի հայ աշակերտուհին, Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ, VII միջազգային գիտաժողովի նյութեր, «20-րդ դարի Ֆրանսիան և հայերը», Երևան, 20 և 22 սեպտեմբերի, 2000, Երևան, 2001, էջ 256:

1.1. Համերգային գործունեությունը

Մ.Բաբայանի համերգային գործունեությունը սկիզբ է առել դեռևս Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանում ուսումնառության տարիներից: Այդ են վկայում 1885-1886 և 1886-1887 ուսումնական տարիներին Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանի սաների մասնակցությամբ հանդեսների ծրագրերը, որոնք գտնվում է ԳԱԹ Մ.Բաբայանի արխիվում³⁸:

1885-86 ուստարվա՝ մայիսի 18-ին տեղի ունեցած համերգի առաջին բաժնում մասնակցել է նաև, ամենայն հավանականությամբ, Շուշանիկ Բաբայանը ևս, քանի որ տիկին Մ.Զ.Գաբաևայի սաների թվում նվագում են Բաբաևա I-ը և Բաբաևա II-ը՝ համապատասխանաբար Բերենսի C-dur սոնատինան և Բեթհովենի G-dur վարիացիաները³⁹: Բաբաևա քույրիկները մասնակցել են նաև 1886-87 ուսումնական տարվա համերգին, որը տեղի է ունեցել մարտի 8-ին⁴⁰:

1894թ. փետրվարի 26-ին Անվճար ճաշարանի օգտին տեղի է ունենում «Պարային երեկո» և Համերգ, որին մասնակցում է նաև Մ.Բաբայանը՝ Ն.Պապայանի, Շալյապինի և այլոց հետ⁴¹:

Ռուսական երաժշտական ընկերության Թիֆլիսի մասնաճյուղը Երաժշտական ուսումնարանի դահլիճում 1895թ. դեկտեմբերի 2-ին կազմակերպում է «Զորրորդ կվարտետային հավաքը»: Ծրագրի առաջին բաժնում հնչում է Բոնսարի g-moll Տրիոն, որի դաշնամուրի նվագամասը կատարում էր Մ.Բաբաևան⁴²:

1901 թվականից թիֆլիսյան երաժշտասեր հանրությանը Մ.Բաբաևան արդեն ներկայանում է որպես Մ.Բաբայան: Մարտի 9-ին Թիֆլիսի հրեական բարեգործական ընկերության օգտին տեղի ունեցած համերգին Մ.Բաբայանը կատարում է Արենսկու «Պոեզիան» և Ռիմսկի-Կորսակովի՝ Մեյի խոսքերով գրված «Հրեական երգը»⁴³:

1901թ. նոյեմբերի 18-ին Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում տեղի է ունենում

³⁸ Տե՛ս Ծրագրեր, 1885-1886, 1886-1887 ուս.տարիների հանդեսների, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N1, 3թ.,

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N2, 1 թերթ:

⁴² Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N3, 1 թերթ:

⁴³ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 4, 3 թերթ: Ի դեպ, այս համերգի մասին հիշատակություն չկա Ռ.Մազմանյանի «Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրության» մեջ, որը վերաբերում է 1901-1910 թվականներին:

արդեն Թիֆլիսի կայսերական երաժշտական ուսումնարանի վոկալի դասատու Մ.Ա.Բաբայանի համերգը, որին մասնակցում են բարիտոն Է.Բրոջին, ջութակահար Գ.Ակիմովը և դաշնակահար Ֆ.Կեսսները: Համերգի առաջին և երկրորդ բաժիններում երգչուհու կատարմամբ հնչում են Մարչելլոյի, Սեն-Սանսի, Գոդարի և Չայկովսկու ստեղծագործություններից: Երկրորդ բաժնում Մ.Բաբայանը հանդես է գալիս որպես դաշնակահարուհի՝ Բրոջիի հետ կատարելով Շումանի Սոնատը դաշնամուրի և ջութակի համար (օր. 121)⁴⁴: Համերգին ընդառաջ՝ 1901թ. նոյեմբերի 18-ի համարում «Տարազը» նկատում է. «Այսօր, կիրակի, նոյեմբ. 18-ին երեկոյեան Թիֆլիսի ժողովարանում օր. Մ.Բաբայան (բժշկապետ պ. Աւետիքի և տիկին Սոփիա Բաբայանների դուստր) տալու է բարիտոն Բրոջու մասնակցութեամբ մի կօնցերտ:

Օր. Մարգարիտ Բաբայան, մի քանի տարի Պարիզում կատարելագործել, կրթել է իր ձայնն ու ճաշակը: Ունի լաւ շօյա: Ինչ ասել կուզէ, որ հետաքրքրուողների շատ ստուար բազմութիւն քաղցր հաճոյք կունենայ ներկայ լինելու այդ կոնցերտին և անձամբ հրճելու հորիզոնի վրայ երևացող թէև մատաղ, բայց պայծառ աստղ օր. Բաբայանին»⁴⁵: Ավարտելով իր ինֆորմացիան, Տիգրան Նազարյանը հույս է հայտնում, որ Մ.Բաբայանը «բարձրանալով կը սփռէ իր փայլը նոյնքան մեծ, որքան նոյն հորիզոնով բարձրացած մի ուրիշ աստղ – օր. Պապայան»^{46, 47}:

Տիգօ-ն չէր սխալվում՝ համերգը մեծ հաջողություն է ունենում. դրան են անդրադառնում «Տարազն» ու «Արևելքը», իսկ «Մշակում» տպագրված «Կօնցերտ» վերտառությամբ հոդվածում Կարա-Մուրզան գրում է. «Մ.Ա.Բաբայան իր երաժշտական կրթութիւնը սկսել է Թիֆլիսում եւ շարունակել է արտասահման՝ Պարիզում- երգեցողութիւն եւ Դրեզդենում-նուագել դաշնամուրի վրա: Նրա ձայնը փոքր լիրիկական սօպրանո է, որի միջին ռեգիստրը աւելի մշակված է, քան թէ ներքեւի եւ վերեւի ռեգիստրները: Նրա երգելու ձեւը աւելի մեղմ է, քան ուժեղ, եւ մեղմ (p. pp.) աւելի է աջողվում, քան ուժեղ (f. ff): Ըստ երեւոյթին կօնցերտանտուիին ինքն էլ է իմանում այդ, որովհետև բոլոր ժամանակ երգում էր գրեթէ ոչ ուժեղ (mezzo-voce):

⁴⁴ Նոյն տեղում:

⁴⁵ **Tigo**, Թատրոն, երաժշտութիւն, «Տարազ», 18 նոյեմբերի 1901:

⁴⁶ Խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, երգչուհի Նադեժդա Պապայանի մասին է:

⁴⁷ **Tigo**, Թատրոն, երաժշտութիւն, «Տարազ», 18 նոյեմբերի 1901:

Երգչուհու տեմպերամենտը խաղաղ է եւ ծրագիրը ոչ աղմկալից»⁴⁸: Երաժշտասեր հանրությունը դիմավորել է արտիստներին անվերջ ծափահարություններով: «Ի վերջոյ Մ.Ա.Բաբայեան հասարակութեան խնդրանօք երգեց «Արի իմ սոխակ» և «Կռունկ» երգերը հայերէն: Երգչուհուն շատ լաւ ընդունեցին եւ յարգեցին երկու ծաղկեայ կողով եւ մի փունջ մատուցանելով»⁴⁹:

1902թ. փետրվարի 22-ին Թիֆլիս քաղաքի Ավետարանական-յութերական եկեղեցում տեղի է ունենում երգեհոնահար Մինա Գերմանի հոգևոր համերգը⁵⁰, որին մասնակցում է նաև Մ.Բաբայանը: Երգեհոնահարուհու նվագակցությամբ երգչուհին կատարում է Քերութինի «Ave Maria»-ն, Արիան Հենդելի «Messias» օրատորիայից, Ռաֆֆի «Sei still»-ը և Ֆորեի «Sonata Maria»-ն ջութակահար Ն.Քալանթարովի նվագակցությամբ⁵¹:

Մինա Գերմանի և Մ.Բաբայանի ստեղծագործական համագործակցության մյուս դրսևորումը երգեհոնահարուհու՝ մարտի 1-ին տեղի ունեցած Հոգևոր համերգն էր, որին կրկին մասնակցում է Մ.Բաբայանը՝ կատարելով Բախի, Հենդելի և Մասնեի ստեղծագործությունները⁵²:

1902թ. փետրվարի 23-ին, Մ.Բաբայանը մասնակցում է Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում տեղի ունեցած համերգին, որի ընթացքում հանդես են գալիս ջութակահարուհի Ի.Միրիմանյանը, դաշնակահար Լ.Մաքսիմովը, մանդոլինահարների անսամբլը՝ Դ.Մ.Պուգինովի ղեկավարությամբ, ինչպես նաև թավջութակահար Վ.Դոբրոխոտովը, դերասան Գ.Արմենյանը և Ռոբերտ Ադելիայը⁵³:

1902թ. ապրիլի 20-ին Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում տեղի է ունենում տավղահարուհի Մարգարիտա Թոյմանի մենահամերգը՝ մասնակցությամբ Մ.Բաբայանի, Ե.Խատիսովայի, Այզենշտադտի, Վ.Դոբրոխոտովի, Ս.Քափանակովի և այլոց: Մ.Բաբայանը տավղահարուհու նվագակցությամբ կատարում է Շումանի «Цветок Лотос» և Մասնեի «Enchantement» ստեղծագործությունները⁵⁴:

⁴⁸ **Կարա-Մուրզա**, Կօնցերտ, «Մշակ», 1901, 20 նոյեմբերի, N 258:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Տե՛ս **Еленин Вл.** Тифлис, “Русская музыкальная газета”, 1902, N 3.

⁵¹ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 5:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում: Տե՛ս **Մազմանյան Ռ.**, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901-1910, էջ 45:

⁵⁴ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 5:

Նույն թվականի մայիսի 2-ին քաղաքային ակումբի շենքում տեղի է ունենում Թիֆլիսի կայսերական երաժշտական ուսումնարանի դասատու Մ.Բաբայանի մենահամերգը, որին մասնակցում է հայ կոմպոզիտոր և դաշնակահար Նիկողայոս Տիգրանյանը: Համերգի առաջին բաժնում Մ.Բաբայանը կատարում է արիա Սեն-Սանսի «Սամսոն և Դալիլա» օպերայից, Չայկովսկու «Отчего» ռոմանսը, Վալսը Գունդի «Ռոմեո և Ջուլիետից», իսկ Ն.Տիգրանյանը նվագում է «Չարգյահ» Մեծ պարսկական ֆանտազիան: Համերգի երկրորդ բաժնում երգչուհին երգում է Չայկովսկու «То было раннею весной» ռոմանսը և Ռիմսկի-Կորսակովի «Еврейская песня»-ն, իսկ Ն.Տիգրանյանը նվագում է իր դաշնամուրային պարերից մի քանիսը՝ «Բինգյոլ», «Վարդ կոշիկս» և «Շավալի»:

Համերգը եզրափակվում է Մ.Բաբայանի և Ն.Տիգրանյանի համատեղ ելույթով. նրանք կատարում են Զիվանու «Ձախորդ օրերը», որը հայտագրում նշված է որպես հայկական ժողովրդական երգ⁵⁵:

Երգչուհին ելույթ է ունենում նաև օգոստոսի 8-ին Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում կազմակերպված Երաժշտական-դրամատիկական երեկոյին⁵⁶:

Մ.Բաբայանը մասնակցում է 1903թ. փետրվարի 1-ին Թիֆլիսի Ավետարանական-յուդեական եկեղեցում տեղի ունեցած՝ Վիեննայի կոնսերվատորիայի ազատ արվեստագետ, տավղահարուհի Մարգարիտա Թոյմանի հոգևոր համերգին⁵⁷: Իսկ ապրիլի 20-ին Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում կրկին Մարգարիտա Թոյմանի համերգն է, որի ընթացքում “Г-жа Бабаян с большим вкусом исполнила романсы Шумана и Масне”⁵⁸.

1903թ. մարտի 2-ին Թիֆլիսի հրեական բարեգործական ընկերության օգտին կազմակերպված համերգի երկրորդ բաժնում Մ.Բաբայանը կատարում է Դարգոմիժսկու “Тучки небесные” ռոմանսը⁵⁹, իսկ մարտի 7-ին Արտիստական ընկերության համերգային դահլիճում Պոլիկարպ Պալիկի ղեկավարությամբ սիրողների երգչախմբի համերգն է, մասնակցությամբ Մ.Բաբայանի, Այգենշտադտի,

⁵⁵ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բաբայանի ֆոնդ, N 5:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 6:

⁵⁸ **Камертон**, Театр и музыка, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 256:

⁵⁹ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 6:

Բրոջիի, Վիլհաուի և Ադասովի⁶⁰:

1903թ. մարտի 23-ին Փարիզում տեղի է ունենում հայկական մեծ երեկո, որի Մ.Բաբայանը մասնակցում է որպես դաշնակահար, առաջին բաժնում կատարելով Ն.Տիգրանյանի «Բայաթի քուրդը», իսկ երկրորդում՝ Բախի «Պարտիտը»⁶¹:

Ռուսական երաժշտական ընկերության (PMO) Թիֆլիսի մասնաճյուղը Թիֆլիսի ժողովարանում 1903թ. հոկտեմբերի 25-ին կազմակերպում է Կվարտետային առաջին համերգը՝ նվիրված Պ.Ի.Չայկովսկու հիշատակին, որին մասնակցում են Ն.Դ.Նիկոլանը և Մ.Ա.Բաբայանը: Առաջին բաժնում Մ.Բաբայանը կատարում է Չայկովսկու “Травушка”, “На нивы желтые”, “Колыбельная”, “Уж гасли в комнатах огни” ռոմանսները⁶²:

1903թ. նոյեմբերի 26-ին Ավետարանական-յուդեական եկեղեցում տեղի է ունենում Փարիզի “Petit Théâtre”-ի արտիստ Ա.Մ.Դավիդովի համերգը, մասնակցությամբ կայսերական երաժշտական ուսումնարանի դասատու Մ.Բաբայանի⁶³, որին արձագանքեց մամուլը. “Концерт начался дуэтом “Воскресное утро” Мендельсона, исполненным г. Давыдовым и Бабаян. Исполнен он в общем недурно; впечатление несколько портилось стремлением г. Бабаян заглушить и без того не сильный голос своего партнера”⁶⁴. Մ.Բաբայանը հանդես է գալիս Բախի և Հենդելի ստեղծագործությունների կատարմամբ:

1.2. Երաժշտական-քննադատական գործունեությունը

Թիֆլիսում Մ.Բաբայանը բազմիցս հանդես է եկել մամուլում՝ համերգների վերաբերյալ գրախոսականներով: Տակավին երիտասարդ տարիքում նա եղել է երաժշտական քննադատ «Արձագանքում» և «Մշակում»՝ հանդես գալով **Բաբայեան Մարգարիտ, Մարգ. Բ., Օր. Մարգարիտն Բ.** ստորագրություններով, ինչպես նաև ռուսաց «Кавказ» և «Новое обозрение» թերթերում՝ **Էնվէ** ծածկանունով: 1895 թվականից սկսած նա երաժշտական-քննադատական հոդվածներ է գրել հայ և օտար

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Տե՛ս Ալբոմ կտրտուկների և ազդերի, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 256:

երաժիշտների՝ Անջելո Մագինիի, Արվեդ Պորտենի, Սոֆյա Մետների, Ռեգեր քույրերի, Նադեժդա Պապայանի, Բեգլար Ամիրջանյանի և շատ շատերի մասին:

Այսպես՝ երիտասարդ Բեգլար Ամիրջանյանի (1868-1935) թիֆլիսյան համերգներից մեկի վերաբերյալ իր հոդվածում խորաթափանց երաժշտական քննադատը մարգարեաբար գրում է. «Գուշակում ենք պ. Ամիրջանին շատ փայլուն ապագայ, որովհետև այժմ նա ունի բոլոր յատկությունները ընտիր և առաջնակարգ երգիչ լինելու, մանաւանդ թէ որ միշտ եռանդով շարունակի, թէ իւր ծայնը աւելի մշակելու ու զարգացնելու, թէ իւր երաժշտական ճաշակը աւելի ևս նրբացնելու ու զարգացնելու և շատ չափշտակուի այն յաջողութեամբ, որ նրան անկասկած ամենուրեք կուղեկցի:

Ցանկանում ենք աւելի ևս յաջողութիւն ապագայում և ողջունում մեր նոր շնորհալի երգչին: Ափսոս միայն, որ Թիֆլիզի հասարակութեան մեծագոյն մասը բացակայ էր այդ հետաքրքրական և գեղեցիկ կազմուած նուագահանդէսին»⁶⁵:

Հետաքրքրական է, որ այս համերգի մասին որևէ հիշատակություն չկա Ամիրջանի մասին առկա երաժշտագիտական գրականության մեջ, և միակ փաստը Մ.Բաբայանի հոդվածն է: Մինչդեռ, ինչպես վկայում է համերգին ներկա Մ.Բաբայանը՝ «Չորեքշաբթի, մայիսի 28-ին առիթ ունեցանք լսելու մեր հայրենակից պ. Բեգլար Ամիրջանին, Մոսկվայի կայսերական օպերայի արտիստին: Պարոնի ծայնը հզօր, շատ ընդարձակ ծաւալի բարիտօն է. ծայնի timbre-ը վերին աստիճանի համակրելի և արդէն բաւական մշակուած: Շնորհալի երգիչը մեծ զգացմունքով է երգում, և երաժշտական հասկացողութեամբ (музыкально)»⁶⁶: Այնուհետև Մ.Բաբայանն անդրադառնում է ծրագրին, որտեղ ընդգրկւած էին Բորոդինի «Իշխան Իգոր», Չայկովսկու «Պիկովայա դամա», Ռուբինշտեյնի «Դևը», Բիզէի «Կարմեն» օպերաներից՝ բարիտոնների հայտնի արիաներ: Միաժամանակ քննադատաբար նկատում է, որ «առայժմ պարոնի առողջանութիւնը (diction) այնքան էլ պարզ ու ազդու չէ, բայց կասկած չկայ, որ երգիչը իւր տոկունութեամբ կը յաղթի և այդ դժուարութեանը»⁶⁷:

Հոդվածագիրը հատուկ կարևորում է այն հանգամանքը, որ համերգին Բեգլար

⁶⁵ Օր. Մ.Բ., Պ.Բեգլար Ամիրջանի նուագահանդէսը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում:

Ամիրջանի կատարմամբ հնչել են հայկական երգեր՝ «Ողջոյն տուէք իմ հայրենեաց», «մի շատ չքնաղ երգ, որին կարելի է «վարդ» վերնագիրը տալ անյայտ հեղինակի և էլի մի երգ: Այդ բոլորը ապացոյց է, որ երգիչը շատ համակրութեամբ է վերաբերում իւր հայրենիքի երաժշտութեանը և գեղեցիկ կերպով կատարելով ու այդպիսով տարածելով նոր հայկական կոմպոզիցիաներ, նա զարկ է տալիս դրանց զարգացմանը»⁶⁸:

Մ.Բաբայանի երաժշտական-քննադատական գործունեության կարևոր մասն են կազմում Թիֆլիսյան «Արծազանք»⁶⁹ պարբերականում 1895-1896 թվականներին տպագրված նրա հոդվածները:

1895թ. մարտի 12-ի համարում տպագրվում է Մ.Բաբայանի «Պ.Պ.Յ.Լէվինի և Բեզեկիրսկու նուագահանդեսը» հոդվածը, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է երիտասարդ երաժիշտների՝ 20-ամյա դաշնակահար Լևինի ու 19-ամյա ջութակահար Բեզեկիրսկու երրորդ և չորրորդ համերգներին, որոնք համապատասխանաբար տեղի ունեցան Թիֆլիսի «Կրուժկում» և Արքունական թատրոնում: Մ.Բաբայանը նկատում է, որ «Դժուար չէ երևակայել, թե ինչ փայլուն ապագայ է սպասում երիտասարդ դաշնակահար Լէվինին, քանի որ Մոսկուայի երաժշտական դպրանոցը նոր աւարտած՝ կարողանում է հասկացող հասարակութեանը գրաւել իւր նուրբ խաղով, մատների մեքենայութեան զարմանալի զարգացումով և մտախոհ նուագախաղով: Երիտասարդ դաշնակահարը գրաւեց մեզ թէ՛ Շումանի Carnaval երևելի նուագով, թէ՛ Բալակիրեւի Islamee աչքի ընկնող հեղինակութեամբ, որի նուագելն անհամար դժուարութիւններ է առաջ բերում, բայց Լէվինն այդ բանը այնպիսի դիւրութեամբ է նուագում, որ կարծես նրա համար դժուարութիւն ասած խօսքը երաժշտութեան մէջ գոյութիւն չունի: Նոյնպէս խորին հասկացողութիւնով ու նրբութեամբ նա կատարեց Բէթհովէնի վարիացիաները, իսկ մեծ եռանդով ու կրակով – Շոպէնի էտիւդը օր. 25 N 12. վերջապէս որ մէկը թուենք այն գեղեցիկ նուագներից, որոնցով համակրելի դաշնակահարը առիթ տուեց ոգեւորելու հասարակութեանը»⁷⁰:

Միևնույն ժամանակ Բաբայանը չի թաքցնում, որ իր կարծիքով, «Լէվինի բազմակողմանի տաղանդը զգացմունքի կողմից դեռ բոլորովին բացուած չէ. մենք

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Նշենք, որ «Արծազանք» պարբերականը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1882-1898:

⁷⁰ **Մարգ. Բ.**, Պ.Պ. Յ.Լէվինի և Բեզեկիրսկու նուագահանդէսները, «Արծազանք», 12 մարտի 1895:

կարող ենք համեմատել նրան մի հրաշալի հազուագիտ վարդի կոկոնի հետ, որին նայելիս դժուար չէ գուշակել, թե որքան սքանչելի պիտի լինի այդ վարդը և թե ինչպիսի քնքոյշ ու երկարատև բուրմունք պիտի տարածե իր շուրջը – երբ որ բոլորովին բացուի»⁷¹: Անդրադառնալով ջութակահարի ելույթին, Բաբայանը գրում է. «Ջութակահար Բեզեկիրսկին զարմացրեց մեզ իւր նշանավոր տեխնիկայով, նրա ջութակը իւր մեղմ ու գեղեցիկ տոնով մեծ բաականութիւն պատճառեց ունկնդիրներին: Մանաւանդ գեղեցիկ նուագեց պ. Բեզեկիրսկին Վենիամսկու «Պոլոնեզը» և Շումանի “Fäumerei” հեղինակութիւնը»⁷²:

Երաժիշտների ելույթն արժանանում է բուռն ծափահարությունների, և նրանք ունկնդիրների պահանջով ծրագրից դուրս նվագում են «շատ ու շատ կտորներ»: Ավարտելով իր հոդվածը, Մ.Բաբայանը ցավով նկատում է, որ «մեր հասարակութիւնը բաականին անտարբեր վերաբերուեց դէպի այս երկու նշանաւոր երաժիշտները, որոնք արժանի էին աւելի մեծ ուշադրութեան»⁷³:

1895 թվականի մարտի 19-ին արքունական թատրոնում տեղի ունեցած չորրորդ սիմֆոնիկ համերգի մասին է մարտի 24-ի համարում տպագրված «Չորրորդ սիմֆոնիական երեկոյթը» հոդվածը: Համերգին մասնակցում են դաշնակահար Կեսներն ու երգիչ Կավալենսկին: Նվագախումբը կատարում է Հայդնի N 51 սիմֆոնիայի վերջին մասերը՝ Menuetto և Allegro spiritoso և հիացնում ունկնդիրներին: «Համեմատելով նախկին սիմֆոնիական երեկոյթների հետ,-գրում է Մ.Բաբայանը,- նկատելի է, թե ինչպէս հմուտ ղեկավարի շնորհիւ՝ յառաջադիմութիւն են արել նուագախմբի երաժիշտները. նոքա աւելի լաւ պահպանում էին ամբողջութիւնը (անսամբլը) եւ աւելի գիտակցաբար վերաբերվում նուագած կտորներին»⁷⁴:

Անդրադառնալով մենակատարների ելույթներին, հեղինակը նկատում է. «...պ. Կեսները նուագեց օրկեստրի դաշնակցութեամբ Լիստի գեղեցիկ Ֆանտազիան՝ հունգարական ժողովրդական երաժշտութիւնից վերցրած: Դաշնակահարը իւր կարողութեան չափով աշխատեց գոհացնել հասարակութեանը:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ **Մարգ. Բ.**, Չորրորդ սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արծազանք», 24 մարտի 1895:

Չափազանց դուրեկան և լաւ մշակուած ծայն ունի պ. Կալալէնսկին, ով մեծ բարեխղճութեամբ կատարեց Արէնսկու և Բալակիրեվի թոմանսները»⁷⁵:

Այնուհետև նվագախումբը կատարում է Շումանի “Träumerei”-ի փոխադրությունը նվագախմբի համար: «Ափսոս, որ միակերպ (մոնոտոն) կատարուեց այդ նուագը և զարմանալի էր, թէ ինչպէս հասարակութիւնը պահանջեց կրկնել»:

Համերգի երկրորդ բաժնում նվագախմբի կատարմամբ հնչում է Ռիխարդ Վագների «Տրիստան և Իզոլդայի» «երաժշտական յառաջաբանը»: «Այդ կտորն այնպիսի բարձր իդէալական գեղեցկութիւն, վսեմ բնաւորութիւն, այնպիսի սքանչելի երաժշտական կազմութիւն ունի, որ մեր գրիչն անզօր է նրա բոլոր նրբութիւններն արտայայտելու... Պ. Կլենովսկին աշխատեց հասարակութեանը գէթ մի գաղափար տալ դրա երաժշտական գեղեցկութեան մասին»⁷⁶:

Երաժշտական քննադատի սրատես աչքից չեն վրիպում երաժիշտների բացթողումներն ու վրիպումները, որոնց մասին նա գրում է. «Այս յաջող նուագահանդէսի տպաւորութիւնը փոքր ինչ փչացրեց վերջին օրկեստրային նուագը, Չայկովսկու «Սլավոնական մարշը», որ գրուած է եղել 1877/8 թ. Պատերազմի յաջող աւարտումը փառաբանելու համար: Թէև ռուսաց նշանաւոր կոմպոզիտորի ամենալաւ գրուածքներից չէ այդ, սակայն մի ահագին դահլիճում, որ Թիֆլիզի արքունական թատրոնից գոնէ 4-5 անգամ մեծ լինէր, կարող էր դեռ տպաւորութիւն գործել հասարակութեան վրայ, իսկ մեր փոքրիկ թատրոնում թմբուկների որոտումն ուղղակի անտանելի էր»⁷⁷:

Իր հաջորդ հոդվածում Մ.Բաբայանն անդրադառնում է Հինգերորդ՝ վերջին, սիմֆոնիկ համերգին, որը տեղի է ունեցել մարտի 23-ին, «տ.Ունտիլովա-Սարաջեվի և պ. Կալալէնսկու մասնակցությամբ»: Այս համերգը, Մ.Բաբայանի գնահատմամբ, «պիտի ամենայաջողներից մինը համարել»⁷⁸: Նվագախմբի կատարմամբ հնչում է Բեթհովենի երկրորդ սիմֆոնիան, «որի առաջին մասը շատ լաւ անցաւ: Ինչ վերաբերում է հետևեալ երեք մասերին, բոլորը նշանակուած տեմպից դանդաղ

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ **Մարգ. Բ.**, Հինգերորդ սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արծազանք», 26 մարտի 1895:

կատարեցին: Դժարութեամբ էր կարողանում ղեկավարը՝ պ. Կլենովսկին ամբողջութիւնը պահպանել», - նկատում է Մ.Բաբայանը: Այնուհետև Ունտիլովան նվագախմբի ուղեկցությամբ կատարում է Ռուբինշտեյնի “Caprice russe” «փայլուն, էֆֆեկտներով լի նուագը»: Քննադատը նկատում է, «թէ որքան հասկացող, բարեխիղճ և հմուտ երաժշտուհի է տ. Ունտիլովան, որովհետև մեր օրկեստրը, որ շատ թոյլ է դաշնակցելու կողմից, այս անգամ տիկնոջ՝ ռիտմիքական խաղի շնորհիվ, չէր խանգարում նրա նուագելուն: Ափսոս, որ տիկնոջ ջղային շարժումների պատճառով դաշնամուրի առաջ, նրա խաղի տպաւորութիւնը պակասում է և այնպէս է թվում, կարծես նա շատ դժուարանում է նուագել: Յարգելի տիկինը մի գեղեցիկ կողով ստացաւ, ծաղիկներով լի»⁷⁹:

Համերգի ընթացքում հասարակությունը կրկին հնարավորություն է ստանում ունկնդրելու Կավալենսկուն, ում «ձայնը շատ գեղեցիկ էր հնչում Սոլովիեվի «Բեպպօ» բալլադայի մէջ («Կորդելիա» օպերայից): Պարոնը շատ պարզ է արտասանում բոլոր խոսքերը, միայն և ձայնաւորը տարօրինակ է հնչում նրա երգեցողութեան մէջ: Երգչի կատարմամբ հնչում է հայտնի ռուս կոմպոզիտոր Ռիմսկի-Կորսակովի «Իսպանական կապրիչիոն»։ «օրկեստրի համար գրուած այդ նուագը թէև տեղ տեղ յիշեցնում է Սարազադէի աննման «Սպանիական պարերը», բայց այնպիսի հմտութեամբ է գրուած օրկեստրի համար, այնպիսի սքանչելի էֆֆեկտներ է գոյացնում, որ ունկնդիրը զմայլված դուրս է գնում թատրոնից»⁸⁰: Իր հոդվածի վերջում Մ.Բաբայանը շնորհակալություն է հայտնում երգչին՝ երաժշտասեր հանրությանը եվրոպական և ռուս երաժիշտների նոր ընտիր ստեղծագործություններին ծանոթացնելու համար:

Իսկ ապրիլի 22-ի՝ Լեստովնիչու համերգի ծրագիրը «թէև ճաշակով էր կազմած, բայց ոչինչ նոր բան չէր ներկայացնում մեր հասարակութեան համար: Պարոնը նուագեց Շումանի «Կառնավալը», Շոպենի «Պոլոնեզը», «Նոկտյուրնը» և այլն, Արենսկու, Չայկովսկու մի քանի փոքրիկ նուագներ և վերջապէս Լիստի վերին աստիճանի դժուար «Ֆանտազիան» Մոցարտի «Դոն-ժուան» օպերայի մեղեդիներից կազմուած», - գրում է հեղինակն ու հավելում, թէ «Մեր հասարակութիւնն արդէն ճանաչում է պարօնի մեքենապէս կատարելագործուած խաղը, որ դժբաղդաբար զուրկ

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Նույն տեղում:

է զգացմունքից, այդ պատճառով այլևս ոչինչ չենք աւելացնում դրան»⁸¹:

Ապրիլի 26-ին տեղի է ունենում աշխարհահռչակ տենոր, 56-ամյա Անջելո Մագլինիի առաջին համերգը, որին ունկնդիրը սպասում էր անհամբերությամբ: Վերջապես բացվում են դռները և բեմ է դուրս գալիս միջահասակ մի մարդ, «բաւական անդուր դէմքով, որի վրայ արդէն երևում էին ականածելի հասակի հետքերը»⁸²: «Քանի նա երգում էր,- շարունակում է Մ.Բաբայանը,- այնքան աւելի հասկանալի էր դառնում, թէ ինչին պէտք է վերագրել այդ մեծ հռչակը: Պ.Մագլինին այնպէս է հասկանում երգեցողութեան արուեստը, որ նրա համար դժարութիւն ասած բան չկայ և նրա կոկորդը ասես թէ մի վերին աստիճանի կատարելագործուած երաժշտական գործիք է ներկայացնում: Երևելի տենորի ծայնը այնպէս է շոյում մեր լսողութիւնը, ինչպէս թափշը շօշափման զգացմունքը, իսկ շնչառութեան Kunststück-ները աներեւակայելի են: Նա այնքան երկար կարողանում է մի նօթան հնչեցնել, որ ունկնդիրը զարմացած սպասում է, թէ արդեօք վերջ պիտի ունենայ այդ ծայնը... Մեծ ճարպկութեամբ կարողանում է պ. Մագլինին ծածկել իւր ծայնի փաստութիւնը, որ արդէն հասակի հետեւանքն է. Պ. Մագլինին արդէն 56 տարեկան է: Նրա զարմանալի յատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ ամեն մի երգած կտորը իւր անհատական (individual) ճաշակով փոփոխում է: Զոր օրինակ՝ նուագահանդիսի առաջի մասում նա երգեց, անվերջ դուրս կանչուելուց յետոյ, Siciliana-ն՝ Մասկանիօյի «Գիւղական ասպետութիւն» օպերայից, որ շատ ինքնորոյն էր հնչում. Պարոնը նշանակուած տեմպից արագ երգեց և ազատ գիւղական բնաւորութիւն տուեց այդ սքանչելի կտորին: Բայց այն, ինչ որ հիանալի է դուրս գալիս այժմեան իտալական երաժշտութեան վերաբերութեամբ, նոյնը չի կարելի ասել կլասիքների կատարելու մասին, ինչպէս օրինակ Pergolese-ի “Ninette” ռոմանսը, որի բնաւորութիւնը և տեմպօն այնքան փոխել էր պ. Մագլինին, որ հազիւ կարելի էր ճանաչել:

Մեծ ոգևորութիւն պատճառեց հասարակութեան երևելի երգիչը Դոնիցետիի «Ֆավորիտկա» օպերայից “Spirto-gentile” արիայի, “La donna mobile” (Րիգուլետտո օպերայից), Բիզէի «Մարգարիտներ որոնողներ» օպերայից արիաներ կատարելով: Բուռն ծափահարութիւնները դրդացնում էին ամբողջ դահլիճը»⁸³:

⁸¹ «Արձագանք», 26 ապրիլի 1895:

⁸² **Մարգ. Բ.**, Անջելո Մագլինիի առաջին նուագահանդէսը, «Արձագանք», 28 ապրիլի 1895:

⁸³ Նոյն տեղում:

Համերգին մասնակցում էին երգչուհի օր. Մարցինկևիչը և երգիչ Դե-Պրոքիցին. «Օրիորդը չափազանց դուրեկան, բայց շատ քիչ մշակուած mezzo-soprano ունի, իսկ պ. Դե-Պրոքիցին մի շատ ձանձրալի, թեև բարեխիղճ բաս է»: Հասարակությանը մեծ բավականություն պատճառեց երեք երգիչների կատարմամբ տրիոն “Lucrezia Borgia” օպերայից: Մազինիին նվագակցում էր «պ. Գամմիերին, որ այնքան ուսումնասիրած է երևում մեծ երգչի երգելու ձևի առանձնայատկությունները, որ կատարեալ կերպով դաշնակցում է նրան»⁸⁴:

Թերթելով Մ.Բաբայանի՝ «Արձագանքում» 1895 թվականին տպագրած ռեցենզիաները, տեղեկանում ենք Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանի աշակերտուհիների և աշակերտների սիմֆոնիկ համերգների⁸⁵, կվարտետային առաջին, երկրորդ և երրորդ համերգների⁸⁶ մասին, աշխարհահռչակ թավջութակահար Արվեդ Պորտենի համերգի մասին, որը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 9-ին⁸⁷, նոյեմբերի 19-ին տեղի ունեցած՝ Ռեգեր քույրերի երկրորդ համերգի⁸⁸, նոյեմբերի 25-ի՝ Առաջին սիմֆոնիկ համերգի⁸⁹, դեկտեմբերի 9-ի՝ Երկրորդ սիմֆոնիկ համերգի⁹⁰ մասին:

Թիֆլիսի կայսերական երաժշտական ուսումնարանը, ամեն տարի, գարնանը երաժշտասեր հասարակությանը հնարավորություն էր տալիս ունկնդրելու առաջադեմ աշակերտուհիներին և աշակերտներին և նրանց, ովքեր ավարտում էին իրենց ուսումնառությունը: Թիֆլիսի հասարակությունը մեծ համակրանքով էր վերաբերվում այդ համերգներին, մանավանդ, որ ուսումնարանի չքավոր սաների օգտին է լինում ամբողջ մուտքը: Ու չնայած այդ հանգամանքին՝ «պ. Մազինիի նուագահանդեսները այնքան ամենքի ուշադրությունը գրաւեցին, որ հասկանալի է, թէ ինչու դահլիճը երկու անգամն էլ՝ կիսով չափ դատարկ էր»⁹¹: Առաջին երեկոյթը տեղի ունեցավ ապրիլի 27-ին Արտիստական ընկերության դահլիճում: «Պրոգրամը շատ գեղեցիկ էր կազմուած:

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ **Մարգ. Բ.**, Թիֆլիզի երաժշտական ուսումնարանի աշակերտուհիների եւ աշակերտների սիմֆոնիական երեկոյթները, «Արձագանք», 7 մայիսի 1895:

⁸⁶ **Մարգ. Բ.**, Երկրորդ եւ երրորդ քառանուագ երեկոյթները, «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1895:

⁸⁷ **Մարգ. Բ.**, Արվեդ Պորտենի նուագահանդեսը, «Արձագանք», 12 նոյեմբերի 1895:

⁸⁸ **Մարգ. Բ.**, Ռեգեր քույրերի երկրորդ նուագահանդեսը, «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1895:

⁸⁹ **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Առաջին սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արձագանք», 29 նոյեմբերի 1895:

⁹⁰ **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Երկրորդ սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արձագանք», 15 դեկտեմբերի 1895:

⁹¹ **Մարգ. Բ.**, Թիֆլիզի երաժշտական ուսումնարանի աշակերտուհիների եւ աշակերտների սիմֆոնիական երեկոյթները, «Արձագանք», 7 մայիսի 1895:

Սկզբում աշակերտների օրկեստրը տեսչի՝ պ. Կլենովսկու ղեկավարությամբ նուագեց Հայտնի (Հայդնի – Ն.Կ.) սիմֆոնիական c-moll. շատ ներդաշնակ և կանոնաւոր չափը պահպանեցին մատաղահաս երաժիշտները, միայն զգացմունքի կողմից դժուարանում էին ղեկավարի բոլոր ուզած պահանջները կատարել:

Թէև պ.Իպպոլիտով-Իվանովի տեսչութեան ժամանակ էլ աշակերտների նուագախումբ պատրաստվում էր սիմֆոնիական երեկոյների համար, բայց աշակերտների կանոնաւոր օրկեստրը կազմվում է այս տարուանից»⁹²:

Ապա Մ.Բաբայանն առանձին-առանձին անդրադառնում է պատանի երաժիշտների ելոյթներին, որոնց թվում սովոր թիվ են կազմում հայ աշակերտները: «Երեկոյթի երկրորդ մասում, օր. Խոսրովեանը նուագեց դաշնամուրի վրայ օրկեստրի դաշնակութեամբ Րուբինշտեյնի գեղեցիկ E-moll կոնցերտի առաջին մասը: Օրիորդը բաւականին տեխնիկա ունի. նա մեր յարգելի երաժիշտ Միզանդարիի աշակերտուիին է: Մեծ թեթևութեամբ նուագեց պ.Լիստովնիչու աշակերտուիին՝ օր. Լիստովսկայան, որ կատարեց Լիստի ֆանտազիան, Բեթհովէնի “Les ruines d’Athènes” նուագի վրայ յօրինած»⁹³:

Երկրորդ համերգը տեղի է ունենում Արտիստական ընկերության դահլիճում, ապրիլի 29-ին և «մեզ աւելի յիշեցրեց երաժշտական ուսումնարանի սովորական երեկոյթները, բացի առաջի մասից, որտեղ նուագախումբը կատարեց Գլիլի «Սիւիտան» օրկեստրի համար փոխադրուած և երգեցիկ խումբը երգեց 6 հատուածներ Մոցարտի անմահ Requiem-ից»⁹⁴: Մ.Բաբայանը բնութագրում է բոլոր սոլիստների ելոյթները, հատկապես առանձնացնելով փոքրիկ ջութակահար Կեիտլինին՝ Վասիլևի աշակերտին, ով մեծ եռանդով և հասկացողութեամբ նվագում է Վիյոտանի “Apassionata” կտորը. «դա ևս շատ գեղեցիկ տեխնիկա ունի,- արձանագրում է հոդվածագիրը:

Ամփոփելով երկու համերգներից ստացած իր տպավորութունները, Մ.Բաբայանը եզրակացնում է. «Ինչպէս երևում է մեր նկատողութիւններից աշակերտուիների և աշակերտների մեծամասնութիւնը ընդունակ է, բարեխիղճ և

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում:

աշխատասեր, այդ պատճառով էլ համարեա բոլորը լաւ տեխնիկա ունին, բայց նոցա երաժշտական ճաշակը առանձին զարգացված չէ: Այդ շատ հասկանալի է. Թիֆլիզը լաւ օպերա չունի, նուագահանդեսներ քիչ են լինում, իսկ նշանաւոր երաժիշտները, եթէ այցելում են մեր քաղաքը՝ այնպիսի գներ են նշանակում, որ անմատչելի են աշակերտների մեծամասնութեան համար»⁹⁵:

Հոկտեմբերի 21-ից մեկնարկում են Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանի կվարտետային երեկոյթները, որոնց ևս անդրադառնում է Մ.Բաբայանը: «Առաջին նուագահանդեսը պէտք է շատ յաջող համարել: Մշտական կվարտետը, այսինքն՝ պ. պ. Վասիլեվ (առաջին ջութակ), Կավալի (երկրորդ ջութակ), Սարաջեվ (վիօլոնչէլ) և Պոզէն (ալտ) կատարեցին սկզբում ռուս կոմպոզիտոր Բորոդինի D-dur N 2 կվարտետը, որ ինչպէս այդ երաժշտի միւս հեղինակութիւնները, շատ ինքնորոյն բնաւորութիւն ունի»⁹⁶: Կվարտետի երրորդ մասը, հասարակության պահանջով, կրկնվում է: Ինչ վերաբերում է արտիստների նվագին, ապա «պ. պ. Վասիլեվը ինչպէս և միշտ իւր փոքրիկ խմբի եռանդուն ղեկավարն էր, բայց նրա ջութակը սովորականի պէս հիփօպի չէր հնչում:

Շատ նկատելի է երկրորդ ջութակի թույլ լինելը, որ խանգարում է կատարուած կտորի ամբողջութեանը: Ինչպէս լսել ենք արդէն հրաւիրուած է մի հմուտ ջութակահար որ և կը կատարի ապագայում երկրորդ ջութակի դերը»⁹⁷: Ռեցենզիայից տեղեկանում ենք, որ այնուհետև Վասիլեւը մեծ հաջողութեամբ ջութակով կատարել է Բաինի «Պրելյուդիան» և Բեթհովենի «Ռոմանսը»՝ դաշնամուրի նվագակցությամբ: «Առաջին կտորը իւր արագութեան պատճառով վերին աստիճանի դժուար է նուագելու համար, բայց պ. Վասիլեվը այս անգամ ևս փայլեց իւր տեխնիկայով»⁹⁸:

Ունկնդիրը մեծ անհամբերությամբ էր սպասում երիտասարդ դաշնակահար Նիկոլասի ելոյթին, ով այդ տարի հրավիրվել էր երաժշտական ուսումնարան՝ որպէս դաշնամուրի դասատու: Նրա կատարմամբ հնչում է Շումանի Կվինտետը (օր. 44) երկու ջութակի, ալտի և թավջութակի մասնակցությամբ: «Չափազանց մեծ բաւականութիւն պատճառեց նա հասարակութեանը իւր տաղանդաւոր, ազդու և կատարելագործված

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ **Մարգ. Բ.**, Առաջին քառանուագ (կվարտետ) երեկոյթը, «Արծազանք», 25 հոկտեմբերի 1895:

⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁸ Նույն տեղում:

խաղով»,- գրում է Մ.Բաբայանը և հավելում, որ նա «հանգուցեալ Ա.Ռուբինշտեյնի նշանաւոր աշակերտներից մէկն է: Հասարակութիւնը այնպիսի բուռն ծափահարութիւններով վարձատրեց երիտասարդ նուագողին, որ նա ստիպուած էր պրոգրամից դուրս նուագել Լիստի Rhapsodie և Liebestraum N 3. նրա մատների արագութիւնը շատ նշանաւոր է և ամեն տեսակ տեխնիկական դժուարութիւններին հեշտութեամբ յաղթում է: Նոյնպէս շատ գեղեցիկ կերպով նա արտայայտում է պիէսի բնաւորութիւնը և զանազանակերպում իւր խաղը»⁹⁹:

Կվարտետային երկրորդ երեկոն տեղի է ունենում նոյեմբերի 4-ին, երաժշտական ուսումնարանի դահլիճում՝ Մատկովսկու մասնակցությամբ: «Մի հետաքրքիր նորութիւն կար այդ երեկոյին,- գրում է Մ.Բաբայանը,- այն է՝ Արենսկու Trio (եռանուագ) D-moll op. 32, որ վերին աստիճանի գրաւիչ ու գողտրիկ հեղինակութիւն է, մանաւանդ երկրորդ մասը, Scherzo-ն: Այդ եռանուագի վերջին մասում, Finale, ամփոփուած են առաջին երեք մասերի եղանակները, որ մի շատ գեղեցիկ նորութիւն է: Արենսկու այդ կոմպոզիցիան մեծ յաջողութիւն ունի թէ՛ Պետերբուրգում և թէ՛ Մոսկվայում: Պ. Մատկովսկին շատ յաջողութեամբ կատարեց իւր մասը դաշնամուրի վրայ»¹⁰⁰:

Կվարտետը երեկոյի ընթացքում կատարում է նաև Հայդնի D-dur N 8 Կվարտետը և Շուբերտի C-dur (op. 163) Կվինտետը, որտեղ երկրորդ թավջութակի նվագամասը նվագում է ուսումնարանի տաղանդավոր աշակերտ Դոբրոխտովը: «Համեմատաբար միւս երեկոյների հետ, երաժիշտները թոյլ կատարեցին այդ հեղինակութիւնները: Բայց մենք չենք կարող մեղադրել մեր յարգելի երաժիշտներին, որովհետև ամենամեծ նուագողները միշտ տրամադրուած չեն լինում անպայման լաւ ածելու»¹⁰¹:

Հոգվածի երկրորդ բաժինը նվիրված է կվարտետային երրորդ երեկոյին, որը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 18-ին և շատ հաջող անցավ: Կվարտետը նվագում է Մոցարտի կվարտետներից մեկը, որից հետո Ունտիլովա-Սարաջևան Սարաջևի հետ կատարում են Բեթհովենի Սոնատը դաշնամուրի և թավջութակի համար: «Դա մի սքանչելի, անմահ հեղինակութիւն է և Սարաջև ամուսիններն այնպիսի

⁹⁹ Նոյն տեղում:

¹⁰⁰ **Մարգ. Բ.**, Երկրորդ եւ երրորդ քառանուագ երեկոյները, «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1895:

¹⁰¹ Նոյն տեղում:

կատարելագործութեամբ, խորին երաժշտական հասկացողութեամբ ու ճաշակով նուագեցին, որ հասարակութիւնը բոլորովին յափշտակուեց: Ինչքան գեղեցիկ է նուագում տ. Ունտիլովան:

Որքան աւելի առիթ ենք ունենում յարգելի տիկնոջ նուագը լսելու, այնքան աւելի զարմանում ենք, թէ որպէս յառաջադիմում է նա, չնայելով, որ Թիֆլիզում քիչ առիթ կայ ընտիր երաժշտութիւն լսելու և այդպիսով աւելի ևս զարգացնելու իւր ճաշակը»¹⁰²:

Համերգի ավարտին Կվարտետը ուսումնարանի մի քանի առաջադեմ աշակերտների մասնակցությամբ նվագում է Մենդելսոնի Օկտետը՝ «վերին աստիճանի գեղեցիկ գործ», որի կատարմանը «երաժիշտները բոլորովին պատրաստ չէին: Ամենից շատ նշմարելի էր այդ վերջին մասում, որտեղ համարեա բոլոր գործիքները աններդաշնակ էին ածում, չնայելով պ. Վասիլեվի (առաջին ջութակ) եռանդուն ղեկավարութեանը»¹⁰³:

Նոյեմբերի 9-ին տեղի է ունենում ծագումով շվեդ, հռչակավոր ռուս վիրտուոզ թավջութակահար Արվէդ Պորտենի (1836-1901) համերգը՝ Մ.Օլինսկու նվագակցությամբ: Պորտենը 1870-ականներին Թիֆլիս էր այցելել տավղահար Ալբերտ Յաբելի (1834-1910) հետ և մեծ հաջողություն ունեցել: Բնականաբար, ունկնդիրներն անհամբերությամբ էին սպասում հայտնի արտիստի ելույթին: «Նա արդէն պատկառելի ծերունի է և այլևս չի զարմացնիլ իւր տեխնիկայի զարգացմամբ, բայց և այնպէս նրա խաղի փափկութիւնը և քնքշութիւնը շատ նշանաւոր են: Պէտք է նկատել, որ Թիֆլիզի կլութի ակուստիկական պայմանները նպաստավոր չեն երաժշտութեան համար, այնպէս որ եթէ առաջին նուագի մէջ “Sonate Rubinstein” – դաշնամուրի և վիօլոնչելի համար գրուած՝ օրիորդ Ժիլինսկին շատ մեղմ չնուագէր, վիօլոնչելի ձայնը հազիւ լսելի պիտի լինէր»¹⁰⁴: Այնուհետև Պորտենը կատարում է սեփական ստեղծագործությունները, որոնք «նշանաւոր չեն իբրև կոմպոզիցիաներ, և Սերվէի, Սեն-Սանսի և Մոնիւշկի մի քանի նուագներ»¹⁰⁵:

Տասն օր անց՝ նոյեմբերի 19-ին, տեղի է ունենում Ռեգեր քույրերի՝ Ռոզալիա

¹⁰² Նոյն տեղում:

¹⁰³ Նոյն տեղում:

¹⁰⁴ **Մարգ. Բ.**, Արվէդ Պորտենի նուագահանդէսը, «Արծազանք», 12 նոյեմբերի 1895:

¹⁰⁵ Նոյն տեղում:

(դաշնամուր), Սոֆիա (ջութակ), Լուլա (ալտ) և Էմիլիա (թավջութակ) երկրորդ համերգը. «բոլորն էլ մատաղահաս, գրաւիչ և տաղանդաւոր, նոքա արդէն տպաւորութիւն են գործում հէնց միայն բեմ դուրս գալով: Նոքա չափազանց վարժ և անսամբլի կողմից միանգամայն գովելի կերպով են նուագում քառանուագները:

Առհասարակ մեծ յաջողութիւն ունեցան օրիորդները. հասարակութիւնն անվերջ ծափահարութիւններով վարձատրում էր նոցա իր ստացած բաւականութեան համար: Ժողովարանի դահլիճը ծայրէ ի ծայր լի էր»¹⁰⁶:

Նոյեմբերի 25-ին ու դեկտեմբերի 9-ին տեղի ունեցած սիմֆոնիկ համերգները նույնպէս արժանացել են Մ.Բաբայանի ուշադրությանը: Ինչ վերաբերում է առաջին համերգին, ապա «երեկոյթն այցելողներից հազիւ թէ մինը դժգոհ դուրս եկած լինի արքունական թատրոնի դահլիճից: Մի կողմից՝ պրօգրամը շատ հետաքրքիր էր կազմուած, միւս կողմից՝ բոլոր մասնակիցները պ. Կլենովսկու հմուտ ղեկավարութեան շնորհիվ՝ իրենց ամբողջ եռանդը գործ դրին բոլոր նուագները գեղեցիկ կատարելու»¹⁰⁷:

Համերգի առաջին մասում, որը նվիրված էր բացառապէս կլասիկներին, Կլենովսկու ղեկավարությամբ նվագախումբը կատարում է Հայդնի N 12 B-dur սիմֆոնիան և Բեթհովենի դաշնամուրային օր. 58 կոնցերտը՝ մենակատար՝ Մատկովսկի, որ, ըստ Մ.Բաբայանի, «յառաջադիմութիւն է արել: Հազիւ թէ մի երկու տարի առաջ նա այդպիսի մեղմութեամբ նուագէր, ինչպէս այդ երեկոյթին կատարեց կոնցերտի առաջին ու երկրորդ մասերը»¹⁰⁸:

Համերգի երկրորդ բաժնում նվագախմբի կատարմամբ հնչում է Լիստի «Տասսո» սիմֆոնիկ պոեմը, որն «աննման է իւր խորին արտայայտութեամբ ու վսեմութեամբ: Դա ընդունակ է շարժել մարդու սրտի ամենաքնքուշ լարերը»¹⁰⁹: Համերգը եզրափակել է Չայկովսկու «Իտալական կապրիչիոն»: Մ.Բաբայանն իրավացիորեն իր շնորհակալությունն է հայտնում երաժիշտներին, մասնավորապէս՝ ղեկավարին, որ աշխատում է երաժշտասեր հասարակությանը ծանոթացնել նշված կոմպոզիտորների ստեղծագործություններին. «Մանաւանդ պիտի գնահատենք այդ եռանդը, որովհետև

¹⁰⁶ **Մարգ. Բ.**, Ռեգեր քոյրերի երկրորդ նուագահանդէսը, «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1895:

¹⁰⁷ **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Առաջին սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արձագանք», 29 նոյեմբերի 1895:

¹⁰⁸ Նույն տեղում:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

վերջին տարիներում մեր օպերայի օրկեստրը շատ թոյլ է: Ուրեմն հասկանալի է, թե որքան ջանք պիտի գործ դրած լինէր պ. Կլենովսկին այդպիսի նուագախմբին յաջողութեամբ պատրաստել տալու այդչափ դժուար ու բարդ կոմպոզիցիաներ»¹¹⁰:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ սիմֆոնիկ համերգին, ապա այն նույնպես շատ հաջող է անցնում: Կլենովսկու ղեկավարությամբ նվագախումբը կատարում է Բեթհովենի 8-րդ սիմֆոնիան: «Նորից յայտնում ենք մեր հիացումը յարգելի ղեկավարի մասին. նա իւր մասնագիտութեան մէջ այնքան պատրաստուած է, որ կարող է մեր թոյլ օրկեստրին կատարել տալ՝ իւր հեղինակութեան շնորհիւ, այդպիսի լուրջ կոմպոզիցիաներ»¹¹¹: Այնուհետև Վասիլը նվագում է Բացինիի Զութակի D-dur կոնցերտը. Մ.Բաբայանն ընթերցողին տեղեկություններ է տալիս հեղինակի մասին. «Այդ կոմպոզիտորը իտալացի է և ինքը շատ նշանաւոր ջութակահար. Նրա նուագի մեղեդիները, թէև իտալական բնաւորութիւն ունին, բայց հեղինակութեան ձևը ցոյց է տալիս, որ Բացինին գերմանական երաժշտութեան ազդեցութեան ներքոյ է գտնուել: Այժմ նա Միլանի կոնսերվատորիայի տեսուչն է»¹¹²:

Թեև կոնցերտը բավական դժվար է կատարման համար, այնուամենայնիվ Վասիլը «նորից ապացուցեց, թե որքան ազատ է նրա տեխնիկան, իսկ նրա՝ չափ պահելը օրինակելի է: Հասարակութիւնը մեծ ոգևորութեամբ վերաբերուեց տաղանդաւոր ջութակահարին և նրան մատուցին մի ոսկեզօծ բաժակ. պարփակուած ծաղկեայ պսակով»¹¹³: Ունկնդիրների պահանջով ջութակահարը սուր նվագում է Վենյավսկու ստեղծագործություններից մեկը: Մ.Բաբայանը նկատում է նաև, որ կոնցերտի նվագակցությունը Պետերբուրգից ժամանակին չէր հասել Թիֆլիս, և նվագախմբի նվագակցությունը հորինել էր Կլենովսկին: Մ.Բաբայանը մանրամասն անդրադառնում է նաև համերգի երկրորդ բաժնին:

Դեկտեմբերի 18-ին Արտիստական ընկերության դահլիճում կայանում է Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի շրջանավարտ, Ա.Ռուբինշեյնի սան Նիկոլանի համերգը, որը գեղագիտական մեծ բավականություն է պարգևում ունկնդիրներին:

¹¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹¹ **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Երկրորդ սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արձագանք», 15 դեկտեմբերի 1895:

¹¹² Նույն տեղում:

¹¹³ Նույն տեղում:

«Տակալին շատ երիտասարդ է պ. Նիկոլանը,- նկատում է Մ.Բաբայանը,- բայց խելացի, ազդու, զգացմունքով լի պօետիքական խաղը մեծ տպավորություն է թողնում լսողների վրայ, նրա մատների մեխանիզմը հասցրած է վերին աստիճանի կատարելագործության»¹¹⁴: Առաջին անգամ չէր Նիկոլանը ներկայանում թիֆլիսյան ունկնդրին: Այս անգամ նա «տրամադրուած էր մեղմ նուագելու և կարծես այս անգամ հաճելի չէր նրան տեխնիկապէս դժուար կտորներ նուագելու: Նա հանգստանում էր ինքը, ածելով քնքոյշ նուագներ, փաղաքշելով լսողի ականջը իւր խաղին առանձնայատուկ բանաստեղծականութեամբ»¹¹⁵: Այնուհետև Մ.Բաբայանն առանձին-առանձին անդրադառնում է հնչած ստեղծագործություններին՝ Բեթհովեն, Շուման, Լիստ, Շոպեն, Մոշկովսկի, Ռուբինշտեյն, և դաշնակահարի մեկնաբանություններին:

«Վերջին նուագը (Լիստի XII Ռապսոդիան-Ն.Կ.) դաշնակահարը արտիստիքաբար ու կրակով լի նուագեց, իսկ միւս հեղինակությունների մասին, պիտի ասենք, որ տեղ-տեղ նա կատարում էր սքանչելի, իսկ միւս տեղերը բոլորովին կորչում էին: Նորից կրկնում ենք, որ այդ վերագրում ենք միայն պ. Նիկոլանովի տրամադրութեանը: Նրան հասարակութիւնը շատ էր դուրս կանչում և չնայելով յոգնածութեանը, ածել տուեց Մոշկովսկու “Caprice Espagnolle” և Բալակիրեվի «Արտուտիկը»: Տաղանդաւոր դաշնակահարի աշակերտուիւիները մատուցին նրան դափնեայ պսակ: Դահլիճը բոլորովին լիքն էր»¹¹⁶:

1895 թվականի Թիֆլիսի երաժշտական կյանքի օրացույցը եզրափակում են դաշնակահար Նիկոլանի և Սոֆիա Մետների մենահամերգները:

Անդրադառնալով Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր, դաշնակահարուհի Սոֆյա Մետների՝ տարեմուտին՝ դեկտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած մենահամերգին, Մ.Բաբայանը տալիս է կենսագրական հակիրճ տեղեկություններ և խոստովանում, թե «Ս.Մետների տեխնիկական կատարելագործութեան նկատմամբ խօսք չենք գտնում մեր հիացումն արտայայտելու համար: Ինչքան նրա Forte-ն երևելի է իւր լիքը ձայներով, այնքան նրա piano-ն քնքուշ ու մեղմ է հնչում»¹¹⁷:

¹¹⁴ **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Դաշնակահար պ.Նիկոլանի նուագահանդեսը, «Արձագանք», 24 դեկտեմբերի 1895:

¹¹⁵ Նույն տեղում:

¹¹⁶ Նույն տեղում:

¹¹⁷ **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Սոֆիա Մետների նուագահանդեսը, «Արձագանք», 1 յունուարի 1896:

Դաշնակահարուհին ծրագրում ընդգրկել էր դասականների և ռոմանտիկների՝ Սկարլատի, Բեթհովենի, Վեբերի, Մենդելսոնի, Շումանի և Շոպենի ստեղծագործություններից, ինչպես նաև ժամանակակից կոմպոզիտորներից Ռուբինշտեյնի “Barcarola”-ն և “Trepack”-ը ու Սապելնիկովի “Elfentanz”-ը:

Դաշնակահարուհու երկրորդ մենահամերգը տեղի է ունենում արդեն հունվարի 9-ին, կրկին վրաց ազնվականների բանկի թատրոնում: Համերգն անտարբեր չի թողնում Մ.Բաբայանին. «Այս անգամ աւելի ևս զարմացած էինք տիկնոջ մատների մեխանիզմի երևելի զարգացման վրայ. նրա երկու ձեռքն էլ՝ թե աջը և թե ձախը հաասարապես ուժեղ ու կատարելագործության են հասցրած. իսկ թե ինչպիսի վայելչությամբ և ոյժով տալիս է նա դաստակներից forte ձայները, դրա մասին կարող է գաղափար կազմել միայն նրան լսողը: Ս.Մետնէրին կարելի է անուանել «դաշնամուրի թագուհի», եթէ այդքան կատարեալ տեխնիկայի հետ նա այնքան գրաւուած չլինէր իւր նուագած կտորի արտաքինով, այսինքն թէ բոլոր տեխնիկական դժուարութիւնները և թէ պիեսի բնաւորութեան բոլոր մանրամասնութիւնները փայլուն կերպով նուագելու. բայց ինչ կը վերաբերի ներքին ոգուն ու զգացմունքին՝ այդ զգալի չէ տիկնոջ ածուածի մէջ: Այդ պատճառով Ս.Մետնէրի խաղին կարելի է անվերջ զարմանալ և հիանալ, բայց ոգևորուիլ, մոռանալ իրականութիւնը – դա անկարելի է»¹¹⁸:

Այնուհետև հոդվածագիրն ընթերցողին է ներկայացնում մի քանի դեպք դաշնակահարուհու կյանքից՝ Լիստի հետ նրա հանդիպման ու ստեղծագործական համագործակցության վերաբերյալ, որոնք վերցրել էր դանիացի հեղինակ Հերման Բանգի հիշողություններից:

Այսպիսով՝ Մ.Բաբայանի 1895 թվականին «Արձագանք» պարբերականում տպագրված ռեցենզիաների շնորհիվ ընթերցողի առջև հառնում է 19-րդ դարավերջին, ավելի ստույգ՝ 1895 թվականին, Թիֆլիսում տիրող երաժշտական մթնոլորտը, ընթերցողը զգում է երաժշտական կյանքի զարկերակը: Միննույն ժամանակ՝ պատկերացում ենք ստանում, թե ուս և արևմտաեվրոպական որ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններն են կատարվել Թիֆլիսում, աշխարհահռչակ որ արտիստներ են հյուրախաղերով հանդես եկել այստեղ:

¹¹⁸ Նույն տեղում:

Ժամանակավորապես դառնալով նշված ժամանակահատվածի երաժշտական կյանքի տարեգիրը՝ Մ.Բաբայանը մեզ պատկերացում է տալիս Թիֆլիսի երաժիշտների կատարողական վարպետության, ինչպես նաև գեղարվեստական ճաշակի մասին:

Հատկանշական է, որ Մ.Բաբայանի ռեցենզիաները օբյեկտիվ են, և նա սկզբունքային դիրքերից շատ հաճախ արտահայտում է նաև իր քննադատական վերաբերմունքը:

Խոսելով Մ.Բաբայանի թիֆլիսյան շրջանի երաժշտագիտական գործունեության մասին անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ այն փաստին, որ 1896-ին առանձին գրքույկով նա հրատարակել է Վ.Վիլդերի «Լյուդվիգ վան Բեթհովեն» աշխատության հայերեն վերապատումը: «Արձագանքի» 1896թ. մայիսի 17-ի համարում տպագրվում է Berberis L.-ի «Մատենխոսություն»-ը¹¹⁹, որտեղ կարդում ենք. «Մեր առջևն է 102 երեսից բաղկացած փոքրադիր, մաքուր և խնամքով տպուած մի գրքույկ. այս գրքույկը գերմանական հանճարեղ նուագաստեղծի՝ երևելի Բեթհովենի կենսագրությունն է, որ կազմել է օր. Մարգարիտ Բաբայեանը Վ.Վիլդերի ընդարձակ աշխատությունից: Այս գեղեցիկ գրքույկի մասին խօսելիս պետք է նկատել, որ շատ հետաքրքրությամբ է կարդացվում և այդ պետք է բացատրել նրանով, որ օր. Մարգարիտը այն տեսակ կենսագրություններ կազմողներից չէ, որ վերցնում են ժամանակագրական կարգով չոր ցամաք փաստերը և իրար կպցնում և այդպիսով գիրքը դարձնում ձանձրալի – ընթերցողը տեսնում է, թե ինչպես ինքը կազմողը ոգևորուած է Բեթհովենի անձնաւորութեամբ, զգում է նրա «բարձր, վսեմ, ազնիւ» գաղափարները, հրապուրվում է, հիանում է, զարմանում է:

Մեզ մնում է սրտանց ցանկանալ, որ շնորհալի օր. Մ.Բաբայեանը հայ ընթերցող դասակարգին՝ նույնպիսի հետաքրքրությամբ ծանօթացնէ և այլ միւս երաժշտական հանճարների կենսագրությունների հետ. իսկ հայ ընթերցողին խորհուրդ ենք տալիս կարդալ Բեթհովենների նման հանճարների կենսագրությունները»¹²⁰:

¹¹⁹ **Berberis L.**, Մատենխոսություն, «Արձագանք», 17 մայիսի 1896:

¹²⁰ Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱՔԱՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՓԱՐԻԶՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

1904 թվականին Մարգարիտ Բաքայանն ընտանիքով տեղափոխվում է Փարիզ և մշտական բնակություն հաստատում այնտեղ: «Դա այն ժամանակաշրջանն էր, որ ասպարեզ են իջնում երաժշտական նորագույն ուղղությունների խոշոր ներկայացուցիչները, հաստատելով նոր գեղագիտական սկզբունքներ, իսկ երաժշտագիտական միտքը մեծագույն ճիգ էր գործ դնում հաստատելու համար դասականի և ժամանակակցի փոխհարաբերությունները: Մասնավորապես, Ռոմեն Ռոլանն իր փայլուն տաղանդով ճշմարտության նժարին էր դնում երաժշտական արվեստի բազմաբղետ հարցերը, ներառյալ տարբեր ժողովուրդների երաժշտական արվեստին ու մշակույթին բերած նպաստները:

Եվ մի այնպիսի հազեցած երաժշտական մթնոլորտում, ուր գործող անձինք Դեբյուսին են ու Ռոլանը, Օբրին ու Լալուան, ձևավորվում և իր գործունեության լայն անդաստանն է մտնում Մարգարիտ Բաքայանը: Մարգարիտի հետ միաժամանակ երկար տարիներ իբրև լավագույն դաշնակահարուհի երաժշտության անդաստանն է մտնում նաև նրա քույրը՝ Շուշիկը, հետագայում նշանավոր ֆրանսիացի երաժշտագետ Լուի Լալուայի կինը: Շուշիկը մշտական մասնակիցն է եղել Կոմիտասի կազմակերպած համերգների, մասնավորապես լավագույնս մեկնաբանելով Կոմիտասի դաշնամուրային պարերը»¹²¹:

Փարիզում Մ.Բաքայանը հիմնադրելու էր վոկալի դպրոց՝ ծավալելով իր մանկավարժական գործունեությունը, իսկ Եվրոպայում ծավալած համերգային գործունեությամբ ու ֆրանսիական մամուլում հրատարակած երաժշտագիտական հոդվածներով նպաստելու էր հայ երաժշտության համաշխարհային ճանաչմանը:

2.1. Համերգային գործունեությունը

1905թ. հունիսի 17-ին Արշակ Չոպանյանը Փարիզում «Ժողովրդական համալսարանում» հանդես է գալիս Հայ ժողովրդական բանաստեղծության

¹²¹ **Բրուտյան Յ.**, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, էջ 323:

վերաբերյալ դասախոսությամբ՝ «բազմաթիւ ընթերցումներով հայ աշուղական բանաստեղծութեանց եւ ժողովրդական երգերու ֆրանսերէն թարգմանութիւններու»¹²²: Հայ արվեստի այդ փոքրիկ երեկոյթին մասնակցելու էին հրավիրված Մարգարիտ և Շուշիկ Բաբայանները: Մ.Բաբայանը հանդես է գալիս մի քանի ժողովրդական երգերի կատարումներով¹²³: Սա Մ.Բաբայանի առաջին համերգն էր Փարիզում, որը մեծ հաջողություն ունեցավ:

1904-ին, երբ Բաբայանների ընտանիքը մշտական բնակություն հաստատեց Փարիզում, իր ակտիվ գործունեությունն էր այստեղ ծավալում երաժշտագետ Միշել Դիմիտրի Կալվոկորեսսին¹²⁴: Առհասարակ, Կալվոկորեսսին հրապուրված էր ռուսական երաժշտությամբ և պրոպագանդում էր այն ինչպես Փարիզում, այնպես էլ Լոնդոնում, ուր տեղափոխվեց 1914 թվականին: Նա Ռավելի մտերիմն էր, և տեսակետ կա, որ հենց նա է ֆրանսիացի կոմպոզիտորին ծանոթացրել Մուսորգսկու «Պատկերներ ցուցահանդեսից» ստեղծագործության հետ, որի արդյունքում ստեղծվեց «Պատկերների»՝ Ռավելի հանրահայտ փոխադրումը նվագախմբի համար:

Եվ ահա 1905թ. դեկտեմբերի 11-ին Փարիզում տեղի է ունենում Կալվոկորեսսիի “Musique Russe” («Ռուսական երաժշտություն») դասախոսություն-համերգը՝ Մ.Բաբայանի մասնակցությամբ: Համերգի ընթացքում օրիորդ Լուիզ Թոմասսեի (Louise Thomasset) և Ռիչարդ Վինեսի (Richard Vinés) կատարմամբ հնչում են Մուսորգսկու, Բորոդինի և Բալակիրևի ստեղծագործություններից: Համերգը սկսվում է Մ.Բաբայանի կատարմամբ՝ փարիզյան ունկնդրին նա ներկայանում է Դարգոմիժսկու «Ջրահարսը» օպերայից Ջրահարսի արիայով, ապա կատարում Ռիմսկի-Կորսակովի «Հրեական

¹²² Հայկական Երեկոյթ մը, «Անահիտ», 1905, հունիս, N 5, էջ 140:

¹²³ Տե՛ս Հայկական Երեկոյթ մը, «Անահիտ», 1905, հունիս, N 5, էջ 140:

¹²⁴ Միշել Դիմիտրի Կալվոկորեսսին (ֆրանս. Michel Dimitri Calvocoressi, 2 հոկտեմբերի, 1877, Մարսել – 1 փետրվարի 1944, Լոնդոն) հունական ծագմամբ ֆրանս-բրիտանական երաժշտագետ էր, ով երաժշտություն և հասարակական գիտություններ էր ուսումնասիրել Փարիզում, լինելով ընդհանուր առմամբ ինքնուս: Բացի բազմաթիվ հոդվածներից, որոնք տպագրվել են հատկապես փարիզյան ամսագրերում, նրա գրչին են պատկանում մի շարք մենագրություններ, այդ թվում՝ «Ռուսական երաժշտություն» (*La Musique russe*, Փարիզ, 1907), «Երաժշտական քննադատության սկզբունքներն ու մեթոդները» (*Principes et méthodes de la critique musicale*, Լոնդոն, 1923, 1933), «Երաժշտական ճաշակը և ինչպես այն ձևավորել» (*Musical Taste and How to Form It*, Լոնդոն, 1925), «Ռուսական երաժշտության վարպետները» (*Masters of Russian Music*, Լոնդոն, 1936, երկրորդ հրատ.՝ 1944): Կալվոկորեսսին առանձին մենագրություններ է նվիրել Լիստին, (1906), Մուսորգսկուն (1908, լրացված վերահրատարակությունը՝ 1946), Շումանին (1912) և Դեբյուսին (1941):

երգը», Լյապունովի «Մեղեդին» և Ակիմենկոյի «Մեղեդին»¹²⁵:

Կալվոկորեսսիի և Մ.Բաբայանի միջև սկիզբ առած համագործակցությունը դառնում է շարունակական: 1906թ. ապրիլի 28-ին տեղի է ունենում Կալվոկորեսսիի “La Musique Populaire de la Grèce” դասախոսություն-համերգը, որի ընթացքում հունական երգերի կատարմամբ հանդես է գալիս Մ.Բաբայանը, ընդ որում դրանց մի մասը կատարում է Մ.Ռավելի ներդաշնակմամբ¹²⁶: Փաստորեն՝ Մ.Բաբայանը դառնում է Ռավելի «հինգ հունական ժողովրդական երգերի» առաջին կատարողը:

Հետաքրքիր է ծայնի ու դաշնամուրի համար այս երգերի ստեղծման պատմությունը: Պ.Օբրին 1904 թվականին խնդրում է Ռավելին՝ ներդաշնակել դրանք՝ իր դասախոսությունների ընթացքում կատարման համար: Կոմպոզիտորը դա կատարում է շատ արագ՝ 36 ժամում, և դրանք հնչում են փետրվարի 20-ին: Սակայն կոմպոզիտորը չի հավանում իր մշակումները և չի շտապում դրանք հրատարակել: Եվ երբ Կալվոկորեսսին առաջարկում է դրանք ներառել հունական երաժշտությանը նվիրված իր դասախոսության մեջ, Ռավելը երգերից երեքը փոխարինում է նորերով, և հենց այդ տեսքով էլ «Հունական մեղեդիները» կատարում է Մարգարիտ Բաբայանը 1906-ի սկզբին:

1906թ. փետրվարի 22-ի երեկոյան «Ընկերական գիտությունների բարձր դպրոցում» հնչում են Բախի աշխարհիկ կանտատներից մի քանիսը: Համերգին և Մ.Բաբայանի ելույթին “Le Mercure Musicale”-ում «Լուի Լալուա հմուտ երաժշտագետին ստորագրութեամբ՝ կը գտնենք հետեւեալ գնահատական տողերը տաղանդաւոր երգչուհի Օր. Մարգրիտ Բաբայեանի մասին. «*Ծխափողի քանթաթէն* եւ ուրիշ ոչ նուազ սիրուն մի քանի մը կտորներէ յետոյ, լսեցինք *Լայփցիկի ընտրութեանց համար քանթաթը*, ուր արդէն կարելի է նկատել Պեթովընի գորովալից ժպիտը, բայց դեռ զերծ ամէն դառնութենէ: Օր. Մարգրիտ Բաբայեան այդ երգը երգեց ծայնով մը աւելի փափուկ, ճկուն ու հեշտ՝ քան ինչ որ կարելի է երագել, եւ մանաւանդ անկեղծութեամբ մը որ կը յուզէ եւ կը հմայէ առաջին վայրկեանէն: Որովհետեւ մարդ կը գուշակէ, զինքն իմանալով, թէ այդ զմայլելի արուեստագիտուհին հաճոյքին համար միայն կ'երգէ, եւ ինչպէս մենք կը խօսինք, իր մտածումն ու զգացումը արտայայտելու համար: Շատ

¹²⁵ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N7, 1թ.,

¹²⁶ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N8, 7թ.,

գողտրիկ կերպով մարմնաւորեց նաեւ Լիշէնի յամառ ժպիտը եւ նազոտ որկրամոլութիւնը «Սուրճի գեղձման վրայ» քանքաթին մէջ, ուր Պ. Ռետեր բարձր ոճով ու սքանչելի ձայնով Շլէնտրիան մը եղաւ, մինչդեռ երիտասարդ թենոր մը, Պ.Մուղունեան, ծափահարել կուտար օրկան մը արտասովոր ընդարձակութեամբ եւ շատ քաղցր հնչիւններով»¹²⁷:

1906թ. մարտի 8-ի իրենց հավաքի ընթացքում Փարիզի «Մասիս» հայկական ակումբի անդամները որոշում են հիմնել «Փարիզի հայկական միությունը»: Ընտրվում է հանձնախումբ՝ կանոնադրությունը խմբագրելու նպատակով: Հանձնախումբը, որի կազմում էին նաև Ա.Բաբայանը, Ա.Չոպանյանն ու Շիրվանզանդեն, մարտի 31-ին «Մասիս» ընկերության անդամներին ներկայացնում է կանոնադրությունը: Հիմնադիր անդամներն ընտրում են «Տնօրեն խորհուրդ» հետևյալ կազմով՝ «ՊՊ. Բժ. Ա.Բաբայեան, Յ.Իսքէնտէր, Հ.Մելիքեան, Մ.Յովակիմեան, Ներսէս Խան Ներսէսեան, Շիրվանզադէ, Ա.Չոպանեան»¹²⁸:

1906թ. դեկտեմբերի երեկոյան, Փարիզի Հայկական միության նախաձեռնությամբ և ջանքերով Salle des Agriculture սրահում կազմակերպվում է հայ երաժշտության հայտնի նվագահանդեսը¹²⁹: Երեկոյթը փայլուն հաջողություն է ունենում «շնորհիւ մեծանուն երաժիշտ Կոմիտաս վարդապետին թանկագին աջակցութեան»¹³⁰: Համերգի ընթացքում Կոմիտասի մեներգերը զմայլելի կերպով երգեցին Մ.Բաբայանը, Պ.Մուղունյանն ու Ա.Շահմուրադյանը: «Օր. Շուշանիկ Բաբայեան՝ դաշնակի վրայ նուագեց, ճարտարօրէն, Մշոյ շորորը եւ Երեւանի բոլոր-պարերու եղանակներ. Կոմիտաս վարդապետ ինքն իսկ երգեց, եւ ինչպէս ինքը միայն գիտէ երգել, Տիրամայրը եւ Հաւիկը: Հասարակութիւնը բոլորն ծափերով ընդունեցաւ այդ բոլոր կտորները եւ անոնցմէ 5-6 հատը կրկնել տուաւ: Խմբերգերը երգւեցան խմբի մը կողմէ որ կազմուած էր Լամուրէօի եւ Քոլոնի նուագահանդէսներուն մասնակցող երգիչներէ»¹³¹: Հավելենք, որ Ա.Չոպանյանը հանդես եկավ հայ երաժշտության և բանաստեղծության վերաբերյալ բանախոսությամբ: Նվագահանդեսը, որի

¹²⁷ «Անահիտ», 1906, մարտ-ապրիլ-մայիս, N 3-4-5, էջ 92:

¹²⁸ Փարիզի հայկական միությունը, «Անահիտ», 1906, մարտ-ապրիլ-մայիս, N 3-4-5, էջ 92:

¹²⁹ Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N8, 7թ.,

¹³⁰ Հայկական նուագահանդէս ի Փարիզ, «Անահիտ», 1906, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր N 10-11-12, էջ 240:

¹³¹ Նույն տեղում:

ունկնդիրների կեսից ավելին եվրոպացիներ էին, խոր հաճույք է պատճառում ներկա հայերին և անմոռանալի տպավորություն թողնում եվրոպացիների վրա:

1907թ. ապրիլի 16-ին Փարիզի Pleyel սրահում տեղի է ունենում Մարգարիտ և Շուշանիկ Բաբայանների “Chansons & Danses Populaires” համերգը, որի ներառական խոսքն ասում է Լուի Լալուան¹³²: Համերգի ընթացքում հնչում են հայկական, ֆրանսիական, հունական և ռուսական ժողովրդական երգեր և պարեղանակներ: Մ.Բաբայանը կատարում է հայկական ժողովրդական երգերի կոմիտասյան 4 մշակում, ռուսական ժողովրդական երգերի Ռիմսկի-Կորսակովի, Լյապունովի և Բալակիրևի մշակումներից, հունական ժողովրդական 3 երգերի՝ Ռավելի մշակումները: Ֆրանսիական ժողովրդական երգերից Մ.Բաբայանը կատարում է “Merlin au berceau” և “Chansons de la Mariée” (մշակումը՝ P.Ladmirault-ի), “Ballade provencale (XIII siècle) (մշակումը՝ R. De Castera-ի), «Deus chansons du XV siècle», «La Pernette, des Chansons du Vivarais» (մշակումը՝ V D’Indy-ի): Ի դեպ՝ Մ.Բաբայանն առաջին էր, որ «Բարիզում տալիս է համերգ ֆրանսիական ժողովրդական երգերի, ինչպես և հայ, ռուս, յոյն, բասկ»¹³³:

Համերգը ճակատագրական նշանակություն է ունենում Մ.Բաբայանի ստեղծագործական կենսագրության մեջ. այդ օրվանից նրա անունն իր հաստատուն տեղն է գտնում համերգային հայտագրերում. «երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, անխոնջ մշակուիին տանում տարածում է թէ հայ և թէ օտար – ժողովրդական երգերը: Ասում են արուեստը, տաղանդը, հանճարը հայրենիք չունի, որպէս փայլուն ներկայացուցիչ Մար. Բաբայեան պատկանում է համայն մարդկութեան, որպէս քաղցրաբոյր լերան ծաղիկ մատչելի է ամէնքին առանց ազգի, կրօնի խտրութեան»¹³⁴:

Նա համերգներով հանդես է եկել ինչպես Փարիզում, այնպես էլ Ֆրանսիայի այլ քաղաքներում, Լոնդոնում և Շվեյցարիայում:

Նրա կատարողական գործունեությունն ուներ մի քանի ուղղություններ, որոնցից կարևորագույններից էր հին վարպետների մոռացված ստեղծագործությունների

¹³² Տե՛ս Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N9, 10թ,

¹³³ **Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապեան (իր յիսնամեայ գործունէութեան առթիւ):

¹³⁴ Նույն տեղում:

կատարումը, որոնք հայտնաբերվում էին հին ձեռագրերում, և տարբեր ժողովուրդների ժողովրդական երգերի մեկնաբանումը:

Իր համերգների ընթացքում Մ.Բաբայանը կատարել է ֆրանսիական հին երգեր, հունական, հրեական, իսպանական, ռուսական և հայ ժողովրդական երգեր, որոնք բոլորն էլ երգել է բնագրի լեզվով:

Անդրադառնանք ի պատիվ իսպանացի հռչակավոր գրող Պալասիո Վալդեսի՝ 1930թ. օգոստոսի 17-ին Կապրետոնում տեղի ունեցած ֆրանկո-իսպանական մեծ տոնախմբությանը, որին մասնակցել է Մ.Բաբայանը: Երգչուհին այդ հանդիսության ժամանակ երգել է իսպանական և բասկերի ժողովրդական երգեր՝ արժանանալով ջերմ ընդունելության: Այնուհետև նա հրավիրվել է մասնակցելու «Ժողովրդական արվեստների հինգերորդ Բասկերի համաժողովին», որը տեղի է ունեցել Իսպանիայի Վերկարա քաղաքում օգոստոսի 31-ից սեպտեմբերի 8-ը, որտեղ «երգեց պասք ժողովրդական երգեր զոր գրի առած եւ դաշնակած է Հ.Տոնասթիա, Պասքերու Կոմիտաս Վարդապետը»¹³⁵:

Ապա Բայոն քաղաքի «Միլե Պասք»ի տեսուչը երգչուհուն հրավիրում է կազմակերպելու տարբեր ազգերի ժողովրդական երգին նվիրված ցերեկույթ, որն անցնում է մեծ հաջողությամբ: Այդ ցերեկույթի մասին “Courrier du Bayonne et de Biarritz”-ը գրում է. «...Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան, Քօնսէր Լամուրէօի սօլիսթ, որու համար իրաւամբ գրած են թէ սուր իմացականութեամբ արուեստագիտուհի մըն է՝ շատ ապահով թեքնիքի մը տիրացած, ունենալով ճկուն, տարածուն ձայն մը՝ զմայլելի «թէմպր»ով, այդ ցերեկույթին պիտի երգէր. Օրիորդ Բաբայեան, որ Փարիզ «Էնսթիթիւ տը Ֆօնէթիք»ին մէջ Հ.Տոնասթիայի հետ աշխատած էր և որ այս երգահանդէսին մէջ «Սէն-Ֆրանսուա տ’ասիզ»ի հեղինակին հաւատարիմ, երազուած թարգմանը եղավ»¹³⁶:

Իսկ «La Presse du Sud-Ouest»-ը այդ համերգի մասին հրատարակեց ընդարձակ հոդված, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «...Մեծահամբաւ երգչուհի Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան մասնաւորապէս նուիրուած է շատ մը ազգերու ժողովրդական երաժշտութեան թարգմանումին: Ատոր մէջ ան ի յայտ կը բերէ շատ ապահով թեքնիք մը, որուն կը ծառայէ իւր կատարեալ ծանօթութիւնը այն այլազան ֆօլքլօրներուն որ իր

¹³⁵ Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան.- Տիկին Ռոզ Պատմագրեան, «Անահիտ», ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 256:

¹³⁶ Նույն տեղում:

«րէփէրթուար»ը կը կազմեն»¹³⁷:

Փարիզյան «Comedia»-ն նույնպէս անդրադարձավ Մ.Բաբայանի ելոյթին: «...Երգահանդէսին առաջին մասին մէջ, ֆրանսիական հին երգեր, սպանիական մեղեդիներ, ռուս եւ հայ ժողովրդական երգեր, որոնց ամենքն ալ Օր. Բաբայեան իրենց բուն լեզուով սքանչելիօրէն արտայայտեց, հմայեցին հասակարութիւնը, եւ իւր տաղանդին փափուկ ճկունութիւնն ի վեր հանեցին ամենէն այլազան ժողովուրդներու ֆօլքլօրին թարգմանումին մէջ: Երգահանդէսի երկրորդ մասը, միմիայն պասք ժողովուրդին երգերուն նուիրուած, եւ գիտակցաբար դատուած՝ համակիր բայց ուշադիր հանդիսականներու կողմէ, ըմբռնողութեան այդ գեղեցիկ յատկութիւնները անգամ մը եւս հաստատեց: Օրիորդ Բաբայեան արուեստագիտական խղճմտութիւնը այն աստիճանին հասցուցած է, որ մինչեւ Պասքերու երկիրը գացած եւ ներկայ գնտուած էր Պասք Ուսումնասիրութեանց Համաժողովին, կարողացած էր լսել եւ ուսումնասիրել ժողովրդական երգն ու անոր արտայայտումը այն միջավայրին մէջ իսկ ուր ան ծնած է: Ամէն ոք գիտէ թէ պասք լեզուն ահռելի կերպով դժուար է, եւ թէ սատանան եթէ չէ կրցած այդ երկիրը մուտք գործել, պատճառն այն է, որ երբեք չէ յաջողած պասք լեզուն սորվիլ: Օր. Բաբայեան պասք լեզուով երգեց այնպիսի կատարելութեամբ մը եւ առերեւոյթ դիւրութեամբ մը որ ունկնդիրներէն ոմանք զայն իրենց մէկ հայրենակիցը կարծեցին...:

Հրաշալի երաժշտական բանաստեղծ, Հ.Տօնասթիա գտած էր թարգման մը իրեն արժանի եւ արժանի այն սքանչելի պասք ժողովրդական երգերուն զոր ինք հաւաքած ու կորուստէ ազատած է»¹³⁸:

Ռուս սիմվոլիստ-բանաստեղծ Կոնստանտին Բալմոնտը (1867-1942)¹³⁹ երգչուհուն հասցեագրած իր 1930թ. սեպտեմբերի 26-ի նամակում, արտահայտելով իր

¹³⁷ Նույն տեղում:

¹³⁸ Նույն տեղում:

¹³⁹ Ինչպէս հայտնի է, 1910-ական թվականներին Բալմոնտը սերտ կապերի մեջ էր հայ գրականության ներկայացուցիչների հետ, անմիջական մասնակցություն ուներ Բրյուսովի «Поэзия Армении» ժողովածուի ստեղծման գործում: 1920թ. Բալմոնտն ընտանիքով մեկնում է Փարիզ գործուղման և մնում այնտեղ: Հիմնականում ապրելով Կապրետոն գյուղում, նա շարունակում է պահպանել իր ջերմ հարաբերությունները հայ մտավորականության ներկայացուցիչների հետ: Հայտնի է, որ Արշակ Չոպանյանի հրավերով նա մասնակցում է Հովհաննես Թումանյանին նվիրված երեկոյին և իր հարգանքի տուրքը մատուցում նրան իր ելույթով: Բալմոնտն ու իր տիկինը մտերիմ էին Մարգարիտ Բաբայանի հետ: Նրանց հիացրել էր երգչուհու անկրկնելի ծայնը, հայկական, ռուսական և եվրոպական կոմպոզիտորների, ինչպէս նաև ժողովրդական երգերի նրա անզուգական մեկնաբանությունները:

հիացմունքը Մ.Բաբայանի՝ բայոնյան համերգի կապակցությամբ, գրում է. “Дорогая и чтимая Маргарита Аветовна, У меня к Вам большая просьба. Ваш дивный концерт¹⁴⁰, этот праздник песни и души, не уходит из моей памяти. Анна Николаевна расскажет Вам о нашем восхищении. Мы напрасно, однако, искали отзывов о Вас в байонских газетах. Так пусть русские газеты услышат о Вас слово.”: Այնուհետև բանաստեղծը խնդրում է, որպեսզի երգչուհին իրեն ուղարկի՝ “1) программу Вашего выступления, 2) текст Армянских песен Русскими буквами и русский перевод их, 3) текст пропетых Русских песен и песен Басков¹⁴¹, որպեսզի ինքը հոդված գրի նրա մասին:

Բալմոնտի հաջորդ՝ 1931թ. ապրիլի 17-ի նամակից տեղեկանում ենք, որ նա արդեն գրել է երգչուհու մասին հոդվածը. “Я все жду, когда наконец “Последние новости” напечатают мой очерк о Вас, но они медлят, а на письма мои не отвечают. С ними это бывает, и живя здесь, я с ними ничего поделаться не могу. Конечно, этот очерк с удовольствием напечатали бы в „России и Славянстве“, но, надеюсь, что „Последние новости“ до нашего вечера его напечатают¹⁴². Այնուհետև բանաստեղծը ցանկություն է հայտնում, որպեսզի իր ակնարկը թարգմանվի իսպաներեն ու ֆրանսերեն: Յավորք, Բալմոնտի այդ ակնարկն այդպես էլ չի տպագրվում “Последние новости” թերթում: Ապրիլի 24-ի նամակում Բալմոնտը ցավով գրում է, որ թերթն առանց հիմնավոր բացատրությունների մերժել է տպագրել այն, և Բաբայանին է ուղարկում իր ակնարկը¹⁴³: Բալմոնտի “День золотой рыбки (Маргарита Аветовна Бабаян)” վերնագրով ակնարկը տպագրվում է «Россия и Славянство» թերթի 1931թ. մայիսի 2-ի համարում:

Իսկ մինչ այդ՝ բանաստեղծը երգչուհուն էր ծոնել 1931թ. փետրվարի 19-ին գրած իր բանաստեղծությունը՝ „Певике пленительной Маргарит Бабаян“ վերնագրով¹⁴⁴, որը խնամքով պահպանել է երգչուհին, և որը տպագրվել է „Россия и Славянство“ թերթի 1931թ. մայիսի 2-ի համարում: Ստորև ներկայացնում ենք բանաստեղծությունը՝

¹⁴⁰ Խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, 1930թ. սեպտեմբերի 16-ին իսպանական Բայոն քաղաքում տեղի ունեցած համերգի մասին է:

¹⁴¹ Տե՛ս Վ.Բալմոնտի՝ 1930թ. սեպտեմբերի 26-ի նամակը Մ.Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 70:

¹⁴² Տե՛ս Վ.Բալմոնտի՝ 1931թ. ապրիլի 17-ի նամակը Մ.Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 70:

¹⁴³ Տե՛ս Վ.Բալմոնտի՝ 1931թ. ապրիլի 24-ի նամակը Մ.Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 70:

¹⁴⁴ Տե՛ս ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 239:

**Певице пленительной
Маргарите Бабаян**

Когда мечтой я обуян,
 Когда в душе тоски избыток,
 Когда я хмельный пью напиток,
Я с вами грезой слиян.
 В вас золотой я вижу слиток,
Вас искуряю как кальян,
О, Маргарита Бабаян!

Вы песня древняя армян,
 Вы песня звонкая России,
 И там, где волны бьют морские,
Где воздух розами был прян,
 Сквозь песни Басков, сны другие
Вы развернули в караван,
О, Маргарита Бабаян!

Средь Галлов, правнуку Древлян,
 Как Солнце, будящее рано',
 Мне ваше светлое сопрано
Пропело: «Ключ нагорный рьян!»
 Все ваше пенье златотканно...
Колосья выйдут из семян,
О, Маргарита Бабаян!

К. Бальмонт

Капбретон.

1931.

19 февраля.

Ночь.

Հայաստանի ընթերցողին նույնպես հասան Մ.Բաբայանին հասցեագրված՝
Բալմոնտի նամակներն ու ակնարկը՝ «Լրաբերի» 1991թ. առաջին համարում
Ա.Զաքարյանը «К.Бальмонт и М.Бабаян» հոդվածում տպագրում է Բալմոնտների
նամակները՝ հասցեագրված Մ.Բաբայանին, ինչպես նաև «День золотой рыбки
(Маргарита Аветовна Бабаян)» ակնարկը¹⁴⁵:

¹⁴⁵ **Закарян А.А.**, К.Бальмонт и М.Бабаян, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1991, 1, էջ 161-168:

1921թ. փետրվարի 15-ին Փարիզում տեղի է ունենում հայկական, հունական, ֆրանսիական և հրեական ժողովրդական երգերից բաղկացած համերգ, որին մասնակցում է Մ.Բաբայանը: Ֆրանսիական մամուլը առանձնահատուկ նշել է Մ.Բաբայանի կատարմամբ հայ ժողովրդական երգերի մեկնաբանությունների մասին: Այսպես՝ «Le Menestrel»-ը 1921թ. փետրվարի 23-ի համարում գրեց. «Օր. Բաբայան, հայ ժողովրդական երգերով մեզ ներկայացուց զարմանալի ոգեշնչումը նոյն իսկ երաժշտության ծնունդին, իր երկար ճկուն նախադասությունները, ուր խօսքերը կ'երեւի թէ, նրբության համար գրեթէ բաղաձայններէ մաքրուած են, ուր մեղեդին երեւութապէս առանց կանոնի, միմիայն կը պոռթկայ և կը փոխուի ներքին պահանջներու համաձայն – կու գային շատ հին երկիրներէ և ժամանակներէ»¹⁴⁶:

Նույն թվականի հոկտեմբերի 20-ին կրկին Փարիզում Մ.Բաբայանը մասնակցում է իսպանական և հայկական ժողովրդական երգերից բաղկացած համերգին...

Անդրե Շեֆները 1928թ. գրել է. «Ուշագրավ էր համերգը, ուր հայկական, հրեական, հունական ֆոլկլորի մեծ կատարողը, մի կողմ թողած իր սովորական հայտագիրը, ուր տեղ են գտնում Ռավելի, Օրիկի, Կանտելուբի, Հինդեմիտի, Ֆալայի գործերը, կատարեց բուն ֆոլկլորիկ նյութեր: Այդ գործերի ամբողջ շարքը Բաբայանը կատարեց իր ինքնահատուկ ոճով՝ առանց որևէ արտաքին էֆեկտի, այնպես, որպեսզի ոչ մի բան չխաթարի դրանց հիմնական արտահայտչությունը: Սակայն այդ մի պարզունակ կատարում չէ, այլ մեծ վոկալ արվեստի, խոսակցական-հնչյունային բարձր վարպետության, ծայներանգների բազմազանության միասնության միջոցով վերարտադրված հիանալի երգաշար»¹⁴⁷: Նա նաև նկատել է, որ «Պապայեան հայկական, հելլենական և հրեական ֆօլքլօրին մաս կազմող երգերը անգերազանցելիորէն մեկնաբանելով իւրաքանչիւրին յստակ շեշտը կը մեկնաբանէ»¹⁴⁸:

2.2. Երաժշտական-քննադատական գործունեությունը

Փարիզյան շրջանում ևս Մ.Բաբայանը շարունակել է երաժշտական-

¹⁴⁶ Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայան.- Տիկին Ռոզ Պատմագրեան:

¹⁴⁷ **Բրուսյան Յ.**, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, էջ 325:

¹⁴⁸ **Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապեան (իր յիսնամեայ գործունեութեան առթիւ):

քննադատական գործունեությունը: Նրա հոդվածները տպագրվել են «Լը Մոնդ Մուզիքալ», «Ռեյու Մուզիքալ», «Քուրիեր Մուզիքալ», ինչպես նաև «Յառաջ», «Ապագայ», «Ազդարար», «Քուլիս», «Մշակոյթ», «Այսօր», «Անահիտ» և այլ թերթերում ու հանդեսներում:

Օրգանապես ներգրավվելով փարիզյան երաժշտական կյանքի մեջ՝ միևնույն ժամանակ Մ.Բաբայանը ամուր կապեր էր պահպանում Խորհրդային Հայաստանի և նրա երաժշտական գործիչների հետ, հետաքրքրվում նրանց ստեղծագործությամբ և գործունեությամբ, հնարավորինս նպաստում Ֆրանսիայում նրանց ստեղծագործությունների կատարմանն ու տարածմանը:

Իր երաժշտական-քննադատական գործունեության մեջ Մ.Բաբայանն արձագանքում է նաև Հայաստանի երաժշտական կյանքի անցուդարձին: 1963 թվականին լույս է տեսնում Ռոբերտ Աթայանի «Գուսան Հավասի (Կյանքը և ստեղծագործությունը)» աշխատությունը: Եվ ահա՝ երաժշտագետն անդրադառնում է այդ աշխատությանը. «Երեւանի յայտնի երաժիշտ,- գրում է Մ.Բաբայանը,- եւ երաժշտագետ Ռոբերտ Աթայան մի շատ արժեքաւոր նոր աշխատութիւն պատրաստած է Աշուղ Աւասի գուսանի կեանքի եւ գործունէութեան մասին»¹⁴⁹:

Ռուբեն Զարյանի և Մաթևոս Մուրադյանի՝ 1955 թվականի փետրվարին գրված նամակում կարդում ենք.

«Կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողով,

Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանին

Ֆրանսիա, Փարիզ

Հարգելի օրիորդ Բաբայան.

Փարիզից վերջերս ստացված մի նամակից իմացանք, որ Դուք ցանկություն եք հայտնել տեղեկություններ ստանալ Սովետական Հայաստանի կոմպոզիտորների մասին և նմուշներ նրանց ստեղծագործություններից: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորը հաճույքով կատարում է Ձեր ցանկությունը: Սույն նամակի հետ ուղարկում ենք Ձեզ հետաքրքրող տեղեկություններն ու նոտային հրատարակությունների նմուշները: Դրանց հետ

¹⁴⁹ Բաբայան Մ., Աշուղ Աւասի, «Յառաջ», 27 մարտի 1963:

միաժամանակ ուղարկում ենք մեր Սեկտորի կողմից վերջին տարիների ընթացքում հրատարակված երաժշտական գործերը, որոնք, անշուշտ, կհետաքրքրեն Ձեզ: Այդ հրատարակությունների համար որպես հիմք են ծառայել Գրականության և արվեստի թանգարանում կենտրոնացված արխիվային ձեռագրերը:

ԱՌԴԻՐ՝ Նամակում հիշված տեղեկությունները հայ կոմպոզիտորների մասին, ինչպես և նրանց ստեղծագործությունների նմուշներն ու հրատարակությունները առանձին ցուցակով:

Խորին հարգանքներով՝

Ռ.ԶԱՐՅԱՆ

Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու:

Մ.ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Սեկտորի գիտական քարտուղար, արվեստագիտության թեկնածու¹⁵⁰:

Նամակին կցված «Կենսագրական համառոտ տեղեկություններ Սովետական Հայաստանի մի քանի կոմպոզիտորների մասին» տեղեկանքում ներկայացված են Առնո Բաբաջանյանի, Ալեքսանդր Հարությունյանի, Գրիգոր Եղիազարյանի, Կարո Զաքարյանի, Աշոտ Սաթյանի, Հարո Ստեփանյանի, Վարդգես Տալյանի, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի, Արմեն Տիգրանյանի և Արամ Խաչատրյանի մասին համառոտ կենսագրական տեղեկություններ¹⁵¹:

Նամակի հետ Մ.Բաբայանին ուղարկվել է հետևյալ գրականությունը՝

1. Կոմիտաս – Ազգագրական ժողովածու. Հայ ժողովրդական երգեր և պարեր, հ. 2
2. Ալ.Սպենդիարյան – Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3
3. Ալ.Սպենդիարյան – Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 4
4. Ալ.Սպենդիարյան – Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 9
5. Ալ.Սպենդիարյան – Ռուսական և ուկրաինական երգեր

¹⁵⁰ Ռուբեն Զարյանի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83, մեքենագիր 2 թերթ:

¹⁵¹ Կենսագրական համառոտ տեղեկություններ Սովետական Հայաստանի մի քանի կոմպոզիտորների մասին, մեքենագիր 10 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83:

6. Ռ.Մելիքյան – Զառ-վառ
7. Սպ.Մելիքյան – Հայ ժողովրդական երգեր և պարեր, հատոր 1
8. Սպ.Մելիքյան – Հայ ժողովրդական երգեր և պարեր, հատոր 2
9. Ա.Տեր-Ղևոնդյան – Պարային սյուիտ (պարտիտուր)
10. Ս.Բարխուդարյան – Սյուիտ «Անուշ» սիմֆոնիկ պոեմից
11. Ա.Բաբաջանյան – Հերոսական բալլադ (պարտիտուր)
12. Ա.Բաբաջանյան – Չորս պիես դաշնամուրի համար
13. Ա.Հարությունյան – Տոնական նախերգանք (պարտիտուր)
14. Ա.Հարությունյան – Կոնցերտինո դաշնամուրի համար
15. Ա.Հարությունյան – Պարային սյուիտա (պարտիտուր)
16. Գ.Եղիազարյան – Հայաստան (սիմֆոնիկ պոեմ, պարտիտուր)
17. Թ.Ալթունյան – Հայկական ժողովրդական երգեր և պարեր
18. Ա.Սաթյան – Արարատյան հովտի երգեր
19. Գ.Չեքոտարյան – Պրեյլուդներ
20. Ս.Գասպարյան, Մ.Մուրադյան – Սովետական Հայաստանի երաժշտական կուլտուրան
21. Ա.Տիգրանյան – «Անուշ»¹⁵²:

Մ.Բաբայանի արխիվում ծրար 261-ում պահպանվել են նրա գրառումները՝ Համբարձում Լիմոնճյանի, Եղիա Տնտեսյանի, Նիկողայոս Թաշճյանի, Տիգրան Չուխաճյանի, Արմեն Տիգրանյանի, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Արամ Խաչատրյանի, Հարո Ստեփանյանի, Ալեքսանդր Հարությունյանի, Գոհարիկ Ղազարոսյանի, Ալան Հովհաննեսի, Ալեմշահի մասին՝ հայերեն և ֆրանսերեն ձեռագրերը¹⁵³:

Ստորև մենք առավել մանրամասն կանդադառնանք Առնո Բաբաջանյանի և սփյուռքահայ երաժշտության ականավոր գործիչների՝ Արմենակ Շահմուրադյանի, Գոհարիկ Ղազարոսյանի, Օննիկ Պերպերյանի և Արա Պարթևյանի վերաբերյալ՝ երաժշտագետի գնահատականներին:

¹⁵² Տե՛ս Ցուցակ Փարիզ, օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանին ուղարկող գրականության, մեքենագիր 1 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83:

¹⁵³ Տե՛ս ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 261:

2.2.1. Մարգարիտ Բաբայանը՝ Առնո Բաբաջանյանի մասին

Մ.Բաբայանը հետաքրքրվել է դեռևս երիտասարդ կոմպոզիտորի ստեղծագործությամբ: Այդ է վկայում Մ.Բաբայանի արխիվում գտնվող նրան հասցեագրված Ա.Բաբաջանյանի նամակը, որտեղ կոմպոզիտորը գրում է. «Թանկագին հայրենակցուհի. Վերջերս Փարիզից ստացված նամակից տեղեկացա, որ դուք հետաքրքրվում եք Սովետական Հայաստանի կոմպոզիտորների և մասնավորապես իմ վերջին տարիների ստեղծագործությամբ, ցանկացել եք ստանալ և օգտագործել այդ ստեղծագործության նմուշներ:

Ինձ համար մեծ պատիվ է, որ դուք, մեր հանճարեղ Կոմիտասի արժանավոր աշակերտուհին և նրա երաժշտական ժառանգության անխոնջ տարածողն ու ժողովրդականացնողը, հետաքրքրվել եք իմ ստեղծագործությամբ: Ես գիտեմ, որ դուք բացառիկ սեր ու նվիրվածություն եք ցուցաբերել Կոմիտասի նկատմամբ, ես գիտեմ նմանապես, որ դուք տարիներ շարունակ պահպանել եք նրա ժառանգությունը և խոշոր գործ եք կատարել այդ ժառանգությունը հրատարակելու, ընդհանրապես լույս աշխարհ հանելու համար»¹⁵⁴: Այնուհետև Ա.Բաբաջանյանն իր հայրենակցուհուն տեղեկացնում է, որ ոչ մի ժամանակ և ոչ մի տեղ այնքան սեր ու հարգանք չի ցուցաբերվում մեծ Կոմիտասի ստեղծագործության նկատմամբ, որքան մեր հայրենիքում: «Դուք երևի արդեն տեղյակ եք,- գրում է երիտասարդ կոմպոզիտորը,- որ Երևանի պետական կոնսերվատորիան, որտեղ սովորել եմ ես և իմ կոմպոզիտոր ընկերներից շատերը, Կոմիտասի անունն է կրում: Նրա անվամբ է կոչվում նաև համաշխարհային հռչակ ստացած լարային կվարտետներից մեկը՝ Հայկական ՍՍՌ վաստակավոր կվարտետը: Կոմիտասի ստեղծագործությունները մշտապես հանդիսանում են մեր համերգային ծրագրերի զարդը, կատարվում են ամենուրեք և խորապես մտել են մեր ժողովրդի կենցաղի մեջ: Նրանք բազմաթիվ հրատարակություններով տարածվում են ոչ միայն Սովետական Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից շատ հեռու: Իսկ վերջին տարիներս մեր կառավարության որոշմամբ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորը ձեռնարկել է Կոմիտասի երկերի բազմահատոր ժողովածուի

¹⁵⁴ Առնո Բաբաջանյանի նամակը Մ.Բաբայանին, անթվակիր, մեքենագիր 3 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 68:

հրատարակության իրագործմանը. Առաջին հատորը, որտեղ ընդգրկված են Կոմիտասի բոլոր մեներգերը, արդեն հանձնված է տպագրության և շուտով լույս կտեսնի: Ես խորապես համոզված եմ, որ այս նախաձեռնությունը, որի իրագործումը կապված է մեծ ծախսերի հետ և կարող է իրագործվել միայն Հայաստանի կառավարության օգնությամբ, Ձեզ կխանդավառի և դուք կանեք Ձեզնից կախված հնարավոր ամեն բան, որպեսզի այդ հրատարակությունը լրացվի Փարիզում գտնվող նյութերով և դառնա ավելի լիակատար»¹⁵⁵:

Ա.Բաբաջանյանի համոզմամբ Կոմիտասը ոչ միայն մեր ազգային պարծանքն է, այլև ստեղծագործական ներշնչումների անսպառ աղբյուր մեզ համար: Ա.Բաբաջանյանն ու իր ընկերները, ինչպես և Սովետական Հայաստանի բոլոր կոմպոզիտորները, սովորել և շարունակ սովորում են նրա բարձրարվեստ ստեղծագործություններից: «Մեր երկրի երաժշտական ստեղծագործությունն իր ծաղկմամբ շատ ու շատ կողմերով պարտական է Կոմիտասի երաժշտական ավանդների ստեղծագործական յուրացմանը: Ինչպես Ձեզ համար, այնպես էլ մեզնից ամեն մեկի համար թանկ է Կոմիտասի հիշատակը: Այդ դուք կարող եք տեսնել նաև իմ համեստ նվերի օրինակով: Նրա մեջ կա Կոմիտասի ձայնագրած «Վաղարշապատի պարի» մշակումը՝ դաշնամուրի համար: Կոմիտասի հավաքած և ձայնագրած ժողովրդական երգերը մեզ հարուստ նյութ և սնունդ են տալիս օպերային, սիմֆոնիկ և մեծ կտավի այլ ստեղծագործություններ կերտելու համար:

Կրկին անգամ դիմելով Ձեզ, խնդրում եմ օգնել Կոմիտասի երկերի լիակատար ժողովածուի հրատարակությունը նոր և մինչև այժմ անհայտ նյութերով հարստացնելու գործին, գիտակցելով, որ այն կհանդիսանա լավագույն հուշարձաններից մեկը մեր հանճարեղ կոմպոզիտորի հիշատակը հավերժացնելու համար:

Խորին հարգանքներով՝ կոմպոզիտոր Առնո Բաբաջանյան»¹⁵⁶:

Մ.Բաբայանը ծանոթ է եղել կոմպոզիտորի ստեղծագործությանը և շատ բարձր գնահատել այն: «Հիացմունքս անհուն է եւ քանի անելի ուսումնասիրեմ՝ այնքան մեծանում է տպաւորութիւնս,- գրում է Մ.Բաբայանը՝ ծանոթանալով Բաբաջանյանի «Պրելյուդին», «Վաղարշապատի պարին», «Էքսպրոմտին» և «Կապրիչիոյին»,-

¹⁵⁵ Նույն տեղում:

¹⁵⁶ Նույն տեղում:

Բաբաջանեանը ոչ միայն երգահան, այլև ստեղծագործ է ինքնորոյն, հարուստ ներքին բուանդակութեամբ: Ինչն աւելի գովեմ, քնքշութիւնը, բանաստեղծական հոգի՞ն, եւ ինչ ներդաշնակային (արմօնիք) հարստութիւն, թէ ուժ կայ եւ թէ քաղցրութիւն, զանազանակերպութիւն, նոյն եղանակը (ֆրագ) կրկնում է ուրիշ ձեւով, անվերջ փոփոխութիւններ ստեղծելով: Ինչպէս չհիանալ եւ չզարմանալ, թէ որչափ ինքնորոյն է երաժիշտը չնայած ռուս վարպետների և ռուս երաժշտութեան ազդեցությանը:

Իր դաշնակահարի տաղանդը կարելի է հասկնալ՝ ուսումնասիրելով այդ սքանչելի չորս կտորները, իսկ վերջինը արտակարգ գործ է եւ պահանջում է մեծ երաժշտական պատրաստութիւն (վիրթուօգիթէ)»¹⁵⁷:

Այնուհետև երաժշտագետն անդրադառնում է «Հերոսական բալլադին» և նշում, որ հեղինակն այն նվագել է նախորդ տարի Պրագայում և արժանացել տիտղոսի:

Ամբողջացնելով հայ կոմպոզիտորի դիմանկարը, Բաբայանը գրում է, որ նա բազմաթիվ նվագահանդեսներ է ունեցել Մոսկվայում, Լենինգրադում, Երևանում և ուրիշ քաղաքներում, ունի բազմաթիվ ուրիշ երկեր՝ Տրիո դաշնամուրի, ջութակի և թավջութակի համար, երգեր և այլն: «Մաղթենք, որ հանգամանքները թոյլ տան մեզի լսելու այս տաղանդաւոր, մեծ ապագայ խոստացող երաժշտին եւ ծանոթանալու իր նոր գործերին հետ»¹⁵⁸:

Ինչպէս հայտնի է, 1947-ին Ա.Բաբաջանյանն էքստերն ավարտում է Երևանի պետական կոնսերվատորիայի ստեղծագործական ֆակուլտետը՝ ազգային երաժշտության հիմքով կոմպոզիցիայի դասավանդման դպրոցի հիմնադիր Վարդգես Տալանի (1896-1947) դասարանը: Նոյն թվականին Պրագայում կայացած դեմոկրատական երիտասարդության համաշխարհային փառատոնում նրա «Վաղարշապատի պարը», «Պրեյլուդն» ու «Էքսպրոմտը» արժանանում են առաջին մրցանակին: Հետևաբար կարող ենք ենթադրել, որ Մ.Բաբայանի սույն հոդվածը գրվել է դրանից մեկ տարի անց՝ այսինքն 1948-ին և խորաթափանց երաժշտագետը ընդամենը 27-ամյա կոմպոզիտորի համար գուշակել է փայլուն ապագա:

¹⁵⁷ **Բաբայեան Մ.**, Առնօ Բաբաջանեան, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:

¹⁵⁸ Նոյն տեղում:

2.2.2. Մարգարիտ Բաբայանը՝ Արմենակ Շահմուրադյանի մասին

1904 թվականին Փարիզ է ժամանում Կոմիտասի ճեմարանական սան՝ տենոր Արմենակ Շահմուրադյանը (1878-1939)՝ հայ երգը համաշխարհային համերգային էստրադա դուրս բերած պրոֆեսիոնալ առաջին երգիչը, ով իր կյանքը նվիրեց հայրենի երգարվեստի լավագույն նմուշների տարածմանն ու ժողովրդականացմանը: «Ինչպե՞ս կարելի է, որ ես ազգս մոռնամ», - ասել է «հայկական Կառուզոն», Փարիզի «Grand-opéra»-ի երգիչ, Տարոնի սոխակ Ա.Շահմուրադյանը, ով, ճակատագրի չար խաղով հայրենիքից հեռու հանգրվանած հայերի սրտաբեկ վիճակը մեղմելու նպատակով այցելելով հայաշատ վայրեր, իր հայրենաբաղձ երգով մշտաբար էր պահում հայրենիքի ու ազգի ոգին՝ փափագելով, որ մի օր անպայմանորեն իր հարազատ ճղակոտոր ու հոշոտված ժողովուրդը տերը կդառնա իր կորսված հայրենիքի...¹⁵⁹

Դա՛ հետագայում:

Իսկ մինչ այդ՝ Փարիզ հասնելուն պես, Ա.Շահմուրադյանը ծանոթանում է Արշակ Չոպանյանի (1872-1954) հետ, ով հետագայում կգրի. «Ես զայն ճանչցած և սիրած եմ առաջին օրեն իսկ, որ եկավ Փարիզ: Իրիկուն մը, ուր փարիզահայ խմբակցության մը գրական ու գեղարվեստական մեկ հավաքույթին Մկրտիչ Պեշկյաթաշյանի վրա բանախոսություն մը պիտի ընեի, Էտկար Շահինը, որ քովս էր, և ես տեսանք կարմիր, լեցուն երեսներով գիրուկ երիտասարդ մը (հետո ավելի առնական, բայց ավելի նիհար, տժգույն ու ջղուտ դեմք մը առավ), որ եկավ ինքզինքն ինծի ներկայացնել. «անունս Շահ-Մուրատյան է, ըսավ:

-Մշեցի եմ, երգիչ եմ, եկեր եմ արվեստիս մեջ կատարելագործվելու. կ'ուզե՞ք որ այս իրիկուն երգ մը երգեմ»: Ձայնը նույնիսկ պարզ խոսակցության ժամանակ անուշ թեմպր մը ուներ: Սիրով հավանեցանք: Երեկույթի ընթացքին ան երգեց «Հայաստան, երկիր դրախտավայրը»: Իր երգեցողությունը, որ լի էր կրակով, ճաշակի պակասներ կը հայտներ դեռ. բայց ինչ ձայն: Այդ հոյակապ թենորի ձայնը զմայլանքով ծափահարվեցավ ամենքեն: Զգացինք, որ ապագա մեծ երգիչ մը կար այդ նորեկին մեջ»¹⁶⁰:

¹⁵⁹ Տե՛ս Ասատրյան Ա., Հայ երգի առաքյալը. Արմենակ Շահմուրադյան, «Գիտության աշխարհում», 2007, N 3, էջ 2:

¹⁶⁰ Արմենակ Շահմուրադյան (Տարոնի Սոխակը), ժողովածու, Երևան, 1998, էջ 113-114:

Երկու հայորդիների այդ ծանոթությունից սկիզբ է առնում նրանց բարեկամությունը, որը շարունակվեց մինչև երգչի մահը:

1904 թ. դեկտեմբերի 30-ին Կոմիտասը Էջմիածնից Փարիզ Չոպանյանին հասցեագրած նամակում գրում է. «Խնդրում եմ, Արմենակիս (Շահմուրադ) լաւ խնամէք»¹⁶¹:

Շուտով Ա.Չոպանյանն Արմենակին ծանոթացնում է Մարգարիտ Բաբայանի հետ, որն էլ դառնում է եվրոպական երաժշտության ուսուցման նրա առաջին ուսուցիչը:

Հետագայում Արմենակ Շահմուրադյանն ու Մարգարիտ Բաբայանը հաճախ են հանդես եկել Կոմիտասի կազմակերպած համերգներին՝ զգալիորեն ապահովելով դրանց հաջողությունը:

Ավելին՝ Մարգարիտ Բաբայանը համարվել է «Արմենակի քույր-ընկերակցուհին նրա ուսումնական և արտիստական կյանքի գրեթե բոլոր փուլերում»¹⁶²:

Երևանի Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում գտնվող՝ Մարգարիտ Բաբայանի դիվանում ուսումնասիրություններ կատարելիս մեր կողմից հայտնաբերվեց մի ձեռագիր, որը մինչ այժմ անծանոթ է հայ երաժշտագիտությանը: Մարգարիտ Բաբայանի ֆոնդի N 231-ում խնամքով պահվում են նրա հուշերը Արմենակ Շահմուրադյանի մասին՝ նրա զեկուցումը երգչի հետմահու հորեղյանի կապակցությամբ¹⁶³: Այս հուշերը դուրս են մնացել Արմենակ Շահմուրադյանի կյանքն ու ստեղծագործությունն ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Այդ զեկուցման մասին հիշատակություն անգամ չկա երգչին վերաբերող մեզ հայտնի գրականության մեջ¹⁶⁴:

Մինչդեռ, մեր կարծիքով, այն կարևոր է և ուշադրության արժանի:

Ստորև ներկայացնում ենք այդ զեկուցումը:

¹⁶¹ Կոմիտաս, Նամակներ, Երևան, 2000, էջ 124:

¹⁶² **Համբարյան Ռ.**, Սոխակ Տարոնա, վավերագրական վիպակ, Երևան, 2001, էջ 225:

¹⁶³ Տե՛ս Հուշեր Ա.Շահմուրադյանի մասին, զեկուցում Շահմուրադյանի հետմահու հորեղյանի առթիվ, ինքն. 7 թերթ (4 փաթեթ), ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 231:

¹⁶⁴ Ա.Շահմուրադյանի մասին տե՛ս **Մուրադյան Մ.**, Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարասկզբում, էջ 396-398: **Բրուտյան Յ.**, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, էջ 300-301: Արմենակ Շահմուրադյան (Տարոնի սոխակը), կազմող՝ Խաչիկ Սաֆարյան, խմբագիր՝ Հենրիկ Բախչինյան, Երևան, 1998: **Սաֆարյան Խ.**, Կոմիտաս սքանչելագործ, Երևան, 1999, էջ 49-58: **Համբարյան Ռ.**, Սոխակ Տարոնա, Երևան, 2001: **Ասատրյան Ա.**, Արմենակ Շահմուրադյան, Նշանավոր ճեմարանականները, պրակ Բ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009, էջ 297-307:

«Սիրելի հայրենակիցներ և հայրենակցուհիներ

Մեր պատուական Յանձնախումբը խնդրելով ինձի բարեկամիս Արմենակ Շահմուրատեանի սկզբնաւորութիւնը «Ֆաուստի» դերում Փարիզի մեծ օպերայում Ձեզի պատմել, գիտէր, որ տարիներ շարունակ իր խորհրդատու և օգնականը եղած եմ նրա երգեցողութեան դաստիարակութեան մեջ և քաջ գիտեմ, թէ ի՞նչ դժուարութիւններ ունեցած էր և իր մշեցու տօկունութեամբ, անյաղթելի եռանդով, մինչև իսկ ասեմ յամառութեամբ ոչ միայն շատ գոհացուցիչ կերպով աւարտեց Փարիզի կոնսերվատուարը, այլ և շատ յաջող սկզբնաւորութիւն ունեցաւ օպերայում:

Ես պարզ յիշում եմ այդ երեկոն 27 յունուարի 1911թ. –Կարող էք երևակայել ներկայ եղող հայերի և իր բարեկամների յուզմունքը և ուրախութիւնը և հպարտութիւնը, երբ ամեն գործողութիւնից յետոյ համակրութիւնը կ'աճէր և այդ ներկայացումը կատարեալ յաղթանակ եղաւ մեր հայրենակցին Շահմուրատեանի համար:

Թե ի՞նչ յուզմունք, ոյժ և եռանդ թափած էր մեր երգիչը աւելորդ է իսկ ծանրանալ, այնքան հասկանալի է ամենքիդ համար: Շաբաթներ նա ապրեցաւ ինչպէս տենդին մէջ, ահագին ֆիզիքական ոյժ կորցրեց, բայց վերջը այնքան հանգիստ էր, որ կը պատմէր ինձի, թէ հեռուէն բեմէն բոլոր բարեկամներին ճանաչեց դահլիճին մէջ և երբէք գլուխը չը կորցրեց յուզմունքից:

Պարոն Չօպանեանը, որ այնքան մեր երիտասարդութեան նեցուկ եղած է և միշտ քաջալերած և Ա.Շահմուրատեանին անգին բարեկամը եղած է և կ'օգտուեմ «Անահիտի» մէջ տպուած քննադատութիւններից մի քանիսը Ձեզ հետ բաժնելով, որ աւելի ևս գնահատելի դառնայ Ձեզ համար այդ սկզբնաւորութիւնը:

Այստեղ կանգ կ'առնեմ, կարծեմ, որ այսքանը Ձեզի գաղափար պիտի տայ, թէ ի՞նչ երգեցիկ ոյժ կորցրած ենք և մաղթենք բոլորս Արմենակ Շահմուրատեանին հոգեկան հանգստութիւն և առողջութիւն, որ իրեն այնքան կարևոր է»¹⁶⁵:

Այնուհետև բանախոսը ներկայացրել է ֆրանսիական մամուլի արձագանքները, որոնք թարգմանաբար տպագրվել էին Արշակ Չոպանյանի հիմնադրած ու խմբագրած «Անահիտ» հանդեսի 1911 թվականի 1-ին և 2-րդ համարներում:

«Հայազգի երիտասարդ թենորը՝ Շահ-Մուրատեան, որ Քոնսերվատուարի շատ

¹⁶⁵ Հուշեր Ա.Շահմուրատեանի մասին, զեկուցում Շահմուրատեանի հետմահու հոբելյանի առթիվ, ինքն. 7 թերթ (4 փաթեթ), ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 231:

փայլուն աշակերտ մը եղաւ և որ այնտեղ ունեցած իր յաջողութիւններով ՊՊ. Մեսաթէի և Պրուսանի ընտրութեան արժանի հանդիսացաւ, Օփերայի բեմին վրայ իր սկզբնաւորութիւնն ըրաւ Ֆաուսթի մէջ:

Երիտասարդ արուեստագէտը ի դերն չհանեց այն յոյսերը զոր հանրային մրցումներու մէջ իր ցոյց տուած յատկութիւնները ներշնչած էին: Իր ծայնը, որ շատ մասնաւոր հրապոյր մ'ունի և որ իր ոսկեզօծ «թեմպր»ին շնորհիւ բոլորովին արեւելեան համեղութիւն մը կը ստանայ, շատ հաճելի եղաւ հասարակութեան: Պ. Շահ-Մուրատեան գիտէ արդէն զայն վարել վստահօրէն և ճաշակով: Զմայլելի «տըմիթէնթ»ներ ունեցաւ, վանկերը կը յօդէ պատուական կերպով, և անվախութիւնը չի պակսիր իրեն:

Իր բարեձև արտաքինը, իր համակրելի ձեւերը իրեն համար կը կազմեն բեմական ձիրքեր, զոր փորձառութիւնը իրենց կատարելութեանը պիտի հասցէ: Իր գտած յաջողութիւնը շատ բուռն եղաւ»:

(Լը Փըթի Փարիզիէն)¹⁶⁶

«Երէկ իրիկուն, Պ. Շահ-Մուրատեան կ'երեւար առաջին անգամ Օփերան՝ Ֆաուսթի դերին մէջ: Անշուշտ շատ փորձառութիւն կարելի չէ պահանջել այս երիտասարդ թենորէն, որ թէպէտ լուրջ ուսումնասիրութիւններ ըրած կը թուի, սկսնակ մըն է՝ բառին ամբողջ նշանակութեամբ: Սակայն յաջողեցաւ շատ պաղարիւնութեամբ զսպել իր յուզումը և գնահատել տալ այն շատ իրական յատկութիւնները որոնց շնորհիւ Քոնսերվատորիան մէջ առաջին մրցանակ մը ստացաւ: Այդ յատկութիւնները պիտի ընդլայնին հետզհետէ՝ երբ ինքնավստահութիւնն ու արհեստի քաջավարժութիւնը ստանայ աւելի մեծ չափով. վարժուելով Օփերայի սրահին, հետզհետէ հարկ եղած տարողութիւնը պիտի տայ իր երանգներուն, և անշուշտ՝ զինքը շրջապատող պատուական խորհրդատուներուն մէջ պիտի գտնուին իրեն ըսողներ որ նուազ թոյլ գնացքով մը երգէ: Բայց սա անտարակուսելի է, որ իր ծայնը շատ սիրուն թեմպր մը ունի, շատ համակրելի գոյն մը, և օտարականի թեթև հնչում մը զոր պահած է՝ չի վնասեր իրեն, ընդհակառակն, և թէ շատ մը կտորներու մէջ ամենալաւ ճաշակի ապացոյցներ տուաւ: Հասարակութիւնը զինքն ընդունեցաւ շատ բարեկամութեամբ և

¹⁶⁶ Շահ-Մուրատեանի սկզբնաւորութիւնը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 316:

ամենէն խրախուսիչ յաջողութիւնը շնորհեց իրեն»:

(Քոմետիա)¹⁶⁷

«Պ. Շահ-Մուրատեանի սկզբնաւորութեան համար, երէկ իրիկուն Ֆաուսթ տուին Օփերան, առաջնակարգ խումբով մը. սկսնակը, որ շատ սիրուն ձայնով մ'օժտուած է, ամբողջ սրահին կողմէ՝ որ լեփլեցուն էր և շատ փայլուն՝ գտաւ ամենաջերմ ընդունելութիւն մը»:

(Ֆիկարո)¹⁶⁸

Մ.Բաբայանն իրավացիորեն նկատում է, որ ներկա սերնդի ներկայացուցիչներից շատերի համար Շահմուրադյանի ձայնը մի առասպել լեզենդ է, որովհետև արդեն մի քանի տարի է, որ այդ ոսկի ձայնը հանգած է: «Բարեբաղդաբար իր disque'երը կան, մանաւանդ եկեղեցականները, որ կարող են գաղափար տալ այդ ձայնի ամբողջ գեղեցկութիւնը», - նկատում է բանախօսը¹⁶⁹:

Մեր կարծիքով, սակայն, Մարգարիտ Բաբայանի այս զեկուցումը կարդացվել է ոչ թե Ա.Շահմուրադյանի հետմահու հորեւյանի ժամանակ, ինչպես նշված է Բաբայանի դիվանում, այլ 1939 թվականի մայիսի 7-ին տեղի ունեցած նրա հորեւյանական հանդիսության ընթացքում: Նկատենք նաև, որ Շահմուրադյանը վախճանվել է փարիզյան շքեղագույն սրահներից մեկում կազմակերպված այդ հանդեսից չորս ամիս անց՝ սեպտեմբերի 14-ին՝ առավոտյան ժամը 9-ին, Փարիզի արվարձան Արքեոյում և սեպտեմբերի 16-ին վերջին հանգրվանը գտել իր համար երկրորդ հայրենիք դարձած Ֆրանսիայի հողում՝ Արքեոյի գերեզմանատանը:

Այսպես, Ա.Շահմուրադյանի հորեւյանական կենտրոնական մարմնի կողմից հրատարակված «Ա.Շահմուրատեանի յոբելեանը» հաղորդագրության մեջ մասնավորապես նշված էր, որ մեկ ամիս առաջ փարիզահայ մամուլի, մշակութային միությունների և գրողների միջև խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց արժանավայել տոնել տաղանդավոր երգիչ Արմենակ Շահմուրադյանի հորեւյանը: «Այս յարգանքի ցոյցը տեղի պիտի ունենայ յառաջիկայ Մայիս 7ի Կիրակի օր, կէսօրէ վերջ ժամը 3ին Սալ Կավոյի մէջ: Շահմուրատեան անունը անբաժան մասնիկն է Կոմիտասեան

¹⁶⁷ Նույն տեղում:

¹⁶⁸ Նույն տեղում:

¹⁶⁹ Հուլիսի 1-ին Ա.Շահմուրադյանի մասին, զեկուցում Շահմուրադյանի հետմահու հորեւյանի առթիվ, ինքն. 7 թերթ (4 փաթեթ), ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 231:

արուեստին: Մին կերտեց, միւսն ալ գայն տարածեց: Տօնելով Շահմուրատեանի արուեստը, մենք, անգամ մը եւս մեր պաշտամունքը արտաբերած կ'ըլլանք հայ ազգային մեծափառ երաժշտութեան հանդէպ»¹⁷⁰:

Նշվում է, որ հորեյանական հանդեսի ծրագիրը բաղկացած է հետևյալ մասերից: «Ա. Բաժինը նուիրուած է բուն յոբելեանական մասին՝ ուր յարգանքի շատ կարճ ուղերձներ պիտի կատարեն Գեր. Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան, Օր. Մ. Բաբայեան, Պ.Պ. Ա. Զօպանեան, Շ. Միսաքեան, Օ. Պէրպէրեան, Հրաչ Զարդարեան եւ Հր. Բալուեան: Բ. Բաժինով՝ մեր բոլոր անուանի արուեստագէտներն եւ օտար երգիչները պիտի բերեն իրենց մասնակցութիւնը: Գ. Բաժինն մէջ պիտի լսուին Ա. Շահմուրատեանի սկաւառակները, ձայնատար գործիքներու օժանդակութեամբ, ու վերջապէս Դ. Բաժնով պիտի լսուի երգչախումբը»¹⁷¹:

Հորեյանական հանդեսին անդրադառնում է «Ապագան» իր «Արուեստագէտի տօնը» հոդվածում. «Այսօր Ա. Շահ Մուրատեան փակուած է արուարձանի մը անկիւնը, իր ընտանիքին եւ բարեկամներու անձնէր խնամքներուն առարկայ, բայց զուրկ նիւթական բաւարար միջոցներէ:

Տիկին Շահ Մուրատեանի դիմումին ընդառաջ երթալով փարիզահայ մամուլը եւ մշակութային միութիւններ մէկ քանի խորհրդակցութենէ վերջ որոշեցին կազմակերպել կիրակի օրուան յարգանքի ցոյցը, որ կարելի է ըսել թէ իր գտած ընդունելութեամբ պիտի կարենայ մասամբ նպատակին ծառայել:

Հանդէսին յայտագիրը կազմուած էր երկու մասերէ, ուղերձներ եւ գեղարուեստական բաժին: Զանազան բանախօսութիւններէ ետք տեղի ունեցաւ գեղարուեստական բաժինը որուն կը մասնակցէին փարիզահայ սիրուած եւ տաղանդաւոր արուեստագէտներ: Յիշենք անոնցմէ օրք. Գոհարիկ Ղազարոսեանին (դաշնակ), Իրիս Պիլպիլեան (երգ), Պ. Պ. Ֆիլիփ Աղազարեան (ջութակ), Ժուան Նազարեանին (դաշնակ) եւ Ն. Մարգարեան (արտասանութիւն), ինչպէս նաեւ տիկ. Գեւորդեան՝ որ իր փափաքով երգեց Տարօնի ժողովրդական երգերը:

Ունկնդրուեցան Շահ Մուրատեանի սկաւառակները եւ համերգը փակուեցաւ Սիփան-Կոմիտաս երգչախմբի մէկ քանի երգերով ղեկավարութեամբ Պ. Ա.

¹⁷⁰ Ա.Շահմուրատեանի յոբելեանը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 316:

¹⁷¹ Նոյն տեղում:

Պարթևեանի»¹⁷²:

Մեզ մնում է եզրակացնել, որ զեկուցումը Մ.Բաբայանը կարդացել է հենց այդ հանդեսի առաջին բաժնում: Դա են վկայում նաև բանախոսի հետևյալ խոսքերը. «... մաղթենք բոլորս Արմենակ Շահմուրատեանին հոգեկան հանգստություն և առողջություն, որ իրեն այնքան կարևոր է»¹⁷³:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ Արմենակ Շահմուրատյանի մասին Մարգարիտ Բաբայանի այս հուշերը, մտնելով գիտական շրջանառության մեջ, կլրացնեն օպերային առաջին հայ երգչի մասին մեր պատկերացումները:

2.2.3. Մարգարիտ Բաբայանը՝ Գոհարիկ Ղազարոսյանի մասին

«Գոհարիկ Ղազարոսյանի մահվան լուրը ինձ շատ վշտացրեց: Նա դեռ շատ եռանդուն և կորովի անձնավորություն էր... օժտված էր մեծ տաղանդով և մեծ վարպետությամբ: Եթե նա ապրեր Սովետական Հայաստանում, ԱԱՌՄ-ում, կլիներ ճանաչված ու հարգված կոմպոզիտոր: Նա, անկասկած, հանրապետության ժողովրդական արտիստուհի կլիներ: Շատ ափսոս, որ նա այդքան վաղ հեռացավ կյանքից: Այնուամենայնիվ ես հասցրի նրա հետ ծանոթանալ ու զրուցել:

Նրա դաշնամուրային պրեյլուդները և էտյուդները հիանալի, առաջնակարգ գործեր են...»¹⁷⁴:

Այս տողերի հեղինակն է Արամ Խաչատրյանը: Իսկ խոսքը «պօլսահայ երաժշտական իրականության պայծառ դեմքերից»¹⁷⁵՝ հայ կոմպոզիտոր և դաշնակահար, վաղամեռիկ Գոհարիկ Ղազարոսյանի (1911, Կ.Պոլիս – 28.10.1957, Փարիզ) մասին է, ով Փարիզում աշակերտել է Լ.Լևին (դաշնամուր) և Պ.Դյուկային ու Ժ.Ռոժե-Դյուկասին (կոմպոզիցիա): Բնակվել է Կ.Պոլսում, զբաղվել մանկավարժական և երաժշտական-հասարակական գործունեությամբ: 1934 թվականից համերգներով հանդես է եկել Եվրոպայի բազմաթիվ քաղաքներում և ԱՄՆ-ում, կատարել հնագույն վարպետներից մինչև նորագույնների երկերը՝ ներառյալ Կոմիտասի և սեփական

¹⁷² Արուեստագետի տօնը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 316:

¹⁷³ Հուշեր Ա.Շահմուրատյանի մասին, զեկուցում Շահմուրատյանի հետմահու հոբելյանի առթիվ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 231:

¹⁷⁴ **Բրուտեան Յ.**, Հայ երաժշտության աշխարհասփիւռ ընծիւղները, էջ 38:

¹⁷⁵ Նույն տեղում:

ստեղծագործությունները: Հեղինակել է կամերային գործեր, դաշնամուրային երկու կոնցերտ, «Մի մոր պատմությունը» բալետը՝ ըստ Անդերսենի, ստեղծել ծավալուն հայկական երգի ինքնատիպ տեսակ (ԱՎ.Իսահակյանի «Կտակ», Ս.Կապուտիկյանի «Սիրերգ», Մեծարենցի «Եկեսցե» խմբերգը և այլն): Կոմպոզիտորի «մեղեդիական արվեստը արմատներով կապված է հայկական ժողովրդական և հոգևոր երգին, ներդաշնակությունը զարգացել է ժողովրդականի հետ սերտ միաձուլվող դիատոնիզմից, հասել մինչև խրոմատիզմի և դիստոնանսների գործածության XX դ. բնորոշ առատությանը: Տպագրված են դաշնամուրային 24 էտյուդները, Կոմիտասի՝ 1913-ին հավաքած ժողովրդական երգերից 20-ի դաշնամուրային շարադրությունը, աշուղական երգերի մշակումներ ևն»¹⁷⁶:

Մ.Բաբայանի շնորհիվ մենք տեղեկությունն ենք ստանում Գ.Ղազարոսյանի թե՛ համերգային և թե՛ ստեղծագործական գործունեության մասին:

«Յառաջի» 1949 դեկտեմբերի 8-ի համարում տպագրվում է Մ.Բաբայանի «Գոհարիկ Ղազարոսեանի նուագահանդէսը» հոդվածը, որտեղ հեղինակն ուրախությամբ և հպարտությամբ անդրադառնում է Ամերիկյան ակումբում նոյեմբերի 30-ին ժամը 21-ին տեղի ունեցած համերգին և դաշնակահարուհու մեծ հաջողությանը: Նա նկատում է, որ «Օրիորդը, որ ոչ միայն հիանալի դաշնակահարուհի է, այլ և երգահան ու երաժշտագետ, սքանչելի ծրագիր էր կազմած՝ կատարեալ երաժշտութեան պատմութիւնը, սկսելով Բախէն, անցնելով Անգլիա նոյն ԺԷ. դարու նշանաւոր երաժիշտ Պլըսէլի, ֆրանսացի քնքոյշ քնարական Կուպրէնի, փայլուն իտալացի Սկարլատիի երկերը նուագելով և վերջացուց առաջին մասը Մոցարտի և Պէթրովնի սօնատներով:

Երկրորդ մասը սկսաւ Վեբերի, Շուպէրթի և Շումանի կտորներով և այնուհետեւ անցաւ Բրամսի, Շոպէնի, Լիստի և վերջացրեց Կոմիտաս վարդապետի Երանգի պարով:

Օրիորդին խաղը թէ քաղցր, թէ քնքոյշ և երբ պէտք է խրոխտ, եռանդուն, լեցուն, հմուտ և կերպարափոխուելով ըստ կտորի բնաւորութեանը՝ մեծ հաճոյք պատճառեց ներկայ հասարակութեան, որ կազմուած էր գլխաւորապէս ամերիկացի և ֆրանսական

¹⁷⁶ **Աթայան Ռ.**, Ղազարոսյան Գոհարիկ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 7, Երևան, 1981, էջ 22:

տարրերէն:

Որքան մխիթարական է ունկնդրել այդպէս հիանալի կերպով պատրաստուած եւ
օժտուած երաժշտուիուն, որին երաժշտական միջոցները այնքան բազմազան եւ
հարուստ են: Մաղթենք որ մեր հասարակութիւնը կարողանայ ծանոթանալ եւ
գնահատել այդպէս օժտուած տաղանդաւոր հայ երաժշտուիուն»¹⁷⁷:

Մ.Բաբայանը հոգւած է գրել նաև Գոհարիկ Ղազարոսյանի՝ 1950թ. փետրվարի
4-ին Salle Gaveau սրահում կայացած մենահամերգի մասին¹⁷⁸, որի ընթացքում
դաշնակահարուհին կատարել է Բախի Քրոմատիկ ֆանտազիան և ֆուգան, Շումանի
«Կառնավալը», Լիստի «Մեֆիստո-վալսը», Մոցարտի, Կուպերենի և Շոպենի
ստեղծագործութիւններից, ինչպես նաև Կոմիտասի դաշնամուրային գործերից:

«Որչափ հպարտ կարող ենք լինել՝ ունենալով մեր մէջ այդպիսի հազուագիւտ
արուեստագիտուիի՝ ինչպէս որ է Գոհարիկ Ղազարոսեանը,- գրում է Մ.Բաբայանը
1953 թվականին,- Նա ոչ միայն չափազանց զարգացած, դաշնամուրի բոլոր
գաղտնիքներուն տիրապետած նուրբ դաշնակահարուի է, որ ամբողջ մի սիստեմ
գլուխ բերած է, անուանելով «պիէն թամբէրէ», թեթեւացնելու համար ուրիշ
դաշնակահարներէն յայտագիր կազմելու դժուարին գործը, բայց նոյնպէս հիանալի
երգահան է եւ ապացոյցը տուաւ իր նուագահանդէսին, 19 մարտին, Սալ Բլէյէլ-Շոբէն
սրահին մէջ իր «Բրէլիւդ է Ֆիւկ»ին մէջ, որ դրած էր համեստօրէն յայտագրի վերջը եւ
որ երեւան կը հանէր իր արտակարգ երաժշտական պատրաստութեան ու
զարգացման, նորագոյն թեքնիքին հետ, իր խոր հայկական հոգին եւ կը ստեղծէր մի
ինքնորոյն իրեն յատուկ գործ»¹⁷⁹: Հոգւածագիրն ընթերցողին տեղեկացնում է, որ
««Միւզիք է Ռատիօ» թերթին խմբագիրը Էրիք Սարնէթ հրաւիրած է մեր երաժշտուիուն
ներկայացնելու իր «Ալպօմ պիէն թամբէրէ» գործը, *Ռըվիւ Միւզիքալ* թերթի սրահում,
մարտի 28ին ժամը 16ին, ընտիր գեղարուեստական հասարակութեան առաջ»¹⁸⁰:

Անդրադառնալով դաշնակահարուի ստեղծագործական օժտվածությանը,
Մ.Բաբայանը նկատում է, որ «նշանաւոր սրնգահար Գարաճէն նուագելու է
Ղազարոսեանի «Շարական»ը որ իրեն ներշնչած է մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը,

¹⁷⁷ **Բաբայան Մ.**, Գոհարիկ Ղազարոսեանի նուագահանդէսը, «Յառաջ», 8 դեկտեմբերի 1949:

¹⁷⁸ **Babaian M.**, Le concert de la pianiste Koharik Gazarossian, Կոմիտէն, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:

¹⁷⁹ **Բաբայան Մ.**, Գոհարիկ Ղազարոսեան, «Այսօր», 27 մարտի 1953:

¹⁸⁰ Նոյն տեղում:

եւ յուզումնալից արտայայտութիւնն է իր հայկական հոգուն: Ուրիշ հետաքրքրական գործեր ունի Օր. Գոհարիկը որոնց մասին իր ժամանակին պիտի բաժանենք մեր տպաւորութիւնը ընթերցողներին հետ»¹⁸¹:

Այնուհետև հոդվածագիրն անդրադառնում է դաշնակահարուհու գործունեությանը. «Հետեւելով տարեց տարի իր գործունեութեանը, ինչպէս չհիանալ իր մեծ յառաջադիմութեան, նոյնիսկ թեքնիք տեսակետէն, առանց խոսելու իր խորունկ ու մտածուած այլազան արտայայտութեան համար, որ ի յայտ կը բերէ իր մեծ երաժշտական պատրաստութիւնը եւ անխոնջ յառաջադիմական տենչը, որ ոգեւորում էիր նուազը»¹⁸²:

Դաշնակահարուհու կատարմամբ առաջին բաժնում հնչում են Բախի, Պյոտեւի, Կուպերենի, Սկարլատիի, Մոցարտի ու Բեթհովենի, իսկ երկրորդ բաժնում՝ Շումանի, Բրամսի, Շոպենի, Լիստի և Դեբյուսիի գործերից: Հայտագրից դուրս Ղազարոսյանը նվագում է Կոմիտասի «Երանգին», որի կատարումը «անհուն հիացմունք բերա»¹⁸³:

«Հասարակութիւնը ոգեւորուած հեռացաւ դահլիճէն,- եզրափակում է իր հոդվածը Մ.Բաբայանը,- ցաւելով որ այդ կարեւոր նոյնչափ համեստ որքան արժէքաւոր արտիստը, մեր մէջ պիտի չգործէ, այլ հեռու այս աշխարհի մեծ կենտրոնէն, որ է Բարիզը գեղարուեստի տեսակէտէն»¹⁸⁴:

Հոդվածից տեղեկանում ենք նաև, որ Գ.Ղազարոսյանը նույն ծրագրով կրկին հաջողությամբ հանդես էր եկել Նիս քաղաքում՝ մարտի 13-ին, այս համերգից հետո մեկնելու է Շվեյցարիա ու Գերմանիա՝ համերգով հանդես գալու Դյուսելդորֆում:

Քննության առնելով Գ.Ղազարոսյանի ստեղծագործությունը և անդրադառնալով նրա հեղինակային համերգին, Մ.Բաբայանը նկատում է՝ «Նա (հունիսի 18-ին տեղի ունեցած հեղինակային համերգը – Ն.Կ.) ապացոյց եղաւ իր ստեղծագործական մեծ տաղանդի և այն դերի, որ նա կատարում է իր ազգին վերաբերեալ. ինչպէս ժամանակին Ֆրանց Լիստը, աւելի մօտ մեզի Բելա Բարտոկը հունգարացի մեծ երաժիշտները, Ռուսները՝ ինչպէս Մուսորգսկի, Ռիմսկի Կորսակով, Բօրէդէն (Բորոդին – Ն.Կ.) և Բալակեր (Բալակիրս – Ն.Կ.) նա դիմում է կրօնական և ժողովրդական

¹⁸¹ Նույն տեղում:

¹⁸² Նույն տեղում:

¹⁸³ Նույն տեղում:

¹⁸⁴ Նույն տեղում:

այնքան հարուստ մեր աղբիւններին և պարզ եղանակները զարգացնում, ճոխացնում և դարձնում կատարեալ շեֆ-դիւլրներ (շեդևրներ – Ն.Կ.): Իր անձնական ուժեղ գեղարուեստական անձը այնպիսի դրոշմ ունի և իր մեծ երաժշտական պատրաստութիւնը օգնելով՝ կատարեալ գործեր է ստեղծում, որոնք դառնում են միջազգային առանց հայկական հոգին կորցնելու: Այս բոլորին կարելի է աւելացնել այն, որ լինելով հիանալի դաշնակահար, նա միջոց ունի ինքը ներկայացնելու իր գործերը և բարձրացնելու նոցա արժէքը և յաջողութիւնը»¹⁸⁵:

Այնուհետև հոգւածագիրն առանձին-առանձին անդրադառնում է Գ.Ղազարոսյանի՝ համերգին հնչած ստեղծագործությունների վերլուծությանը: «Առաջին երկու շարականները,- գրում է Մ.Բաբայանը,- ձախ ձեռքին համար գրուած (1940թ.) «Որ դասուց Երկնաւորաց» և «Անկանխմք առաջի քո», որ ճրագալոյցի ժամանակ կ'երգուին, առաջին վայրկեանից ստեղծեցին խորին կրօնական զգացմունք և նախապատրաստեցին աւելի ևս ընկղմուելու իր երաժշտութիւնը վայելելու:

Prelude et Fugue (1941 թ.) սքանչելի «Խորհուրդ Խորին»ի եղանակով տարուած. արուեստագիտուհին ճիշտ է թեմա տալուց յետոյ մի այնպիսի զօրաւոր անձնական երաժշտական գործ է ստեղծում, նրա զարգացումը, ճոխ հարստութիւնը յուզիչ և տպաւորիչ են և գաղափար տալիս մեր կրօնական երաժշտութեան գեղեցկութեանը, այդ ուժեղ գեղարուեստական հագուստին շնորհիւ:

Սոնատը, որ իր հանգուցեալ վարպետ Ռոժէ-Դիւկասին յիշատակին է նուիրուած (1956 թ.) չորս մասէն բաղկացած մեծ երաժշտական գործ է: Երրորդ մասը, ներշնչուած Ներսէս Շնորհալիի «Նայաց Սիրով» շարականով: Թէ որչափ ասածս ճիշտ է, այս րոպէիս իմանում եմ, որ Փարիզի կոնսերվատօրիայի գրադարանապետը՝ որ ներկայ էր երեկոյթին, օրիորդին խնդրեց, որ սօնատի ձեռագիրը հաճի նուիրել այդ հաստատութեանը մեծամեծ երաժիշտների շարքում երեւալու համար:

Album bien Tempéré ի (1943) առաջին կտորը Choral ներշնչուած է «Հայր Մեր»ի եղանակով, երրորդը՝ Pière Populare Կոմիտաս վարդապետի «Սարերը կրակ եմ արել, իմ եարին իմաց եմ արել» եղանակը օգտագործած է արուեստագիտուհին: Իսկ երկու պրելիւդը (Deux préludes) Կոմիտաս վարդապետի 70 անտիպ երգերէն վերցրած՝ «Աղջի

¹⁸⁵ **Բաբայան Մ.**, Գոհարիկ Ղազարոսեան. երկրորդ նուագահանդէսը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-2:

մերդ մեռել ա» և «Աղջի, անունդ Շուշան» ձոնուած այս տողերի գրողին (1942), չափազանց յաջող են:

Վերջին ութ վարիասիւծները (Huit Variation sur un thème populaire arménien (1938)) ներշնչուած անմահ վարդապետի «Շուշիկի» պարերգով, իր եօթերորդ մասին մէջ «Տէր Ողորմեա»ի յիշատակը կը բերէ: Իր անձնական գործերէն «Թռչունը Պատուհանի Առաջ» անասելի յաջողութիւն ունեցաւ և դաշնակահարուիին ստիպուեցաւ 2-3 անգամ նուագելու, շատ գնահատուեցաւ իր վերջին etudeը (1959)»¹⁸⁶:

Եվ իսկապես՝ Գ.Ղազարոսյանն է, որ առանձնապես դիմել է կոմիտասյան մինչ այդ անհայտ ազգագրական նյութերին՝ ստեղծելով մեներգեր, խմբերգեր, իսկ դաշնամուրային 24 էտյուդների վերաբերյալ «նշանաւոր երաժշտական քննադատ Միշէլ Հիւվէն գրել է, թէ այդ ստեղծագործութիւնները տեխնիկայի տեսակէտից դժուարին, միեւնոյն ժամանակ ֆոլկլորիկ երաժշտութիւնից ներշնչուած ինքնատիպ եւ երաժշտական խոր մտածում պարունակող գործեր են»¹⁸⁷:

Վերջում նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել Մ.Բաբայանի ֆոնդում գտնվող՝ նրան հասցեագրված Գ.Ղազարոսյանի նամակներից երկուսը՝ թվագրված 1961 և 1962 թվականներով¹⁸⁸, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

«Իսթանպուլ, 15 փետր. 1961

Ի՛մ անոյշ Մարգարիտ բարեկամուհիս, եւ պատանեգան սիրելիս ա՛յն ինչ որ օրենքն է կեանքիս: Մայրս գնաց, բոլոր մայրերուն նման, ձգելով անմոռանալի յիշատակ մը և կսկիծ մը որ անուն չունէ:

Նամակդ, բարեկամութեանդ ու [դժվար ընթեռնելի] քաջութիւն տուին ինձ: Յուսամ թէ նոր բժիշկդ քեզ լաւացնէ. այնպիսի antibiotiqueեր կան այժմ, որ կարելի պիտի ըլլայ բուժել, սիրելի Մարգարիտ, և Ածոյ կամոք, եթե Մայիս 26-ին Փարիզ ըլլամ, պիտի գամ ուժով քեզ համբուրել և ողջունել:

Քոյրս Մարտ ամսոյն կը վերադառնայ:

Աշխատանքս Dei Geschichti [դժվար ընթեռնելի] հասաւ մեր պատկերին,

¹⁸⁶ Նույն տեղում:

¹⁸⁷ **Բրուտեան Յ.**, Հայ երաժշտութեան աշխարհասփիւռ ընծիւղները, էջ 37:

¹⁸⁸ ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 112:

այսինքն՝ վերջինին: Քիչ մը կանգ կ'առնեմ, սիրելիս: Կը պատրաստեմ վերջին Ձեր 24 pieces bien tempereesները որոնք Ած եթե ուզե պիտի տպագրուին:

Պրն. A. Raveanն զիս կը ներկայացնի Maison Carel et compagnie 17 rue Martel որպէսզի անոնցմէ խնդրեմ հրատարակութեանը a) brochureի մը նախ 24 Programmes a tonalitesի յետոյ հրատարակութեանը երաժշտական, դաշնակի կտորներու, b) նոյնպէս թուով 24 անուանուած "Album bien temperé":

Այն պարագային ուր՝ ընդունին զբաղուիլ այս գործով, ինձի համար ամենամեծ ուրախութիւնը պիտի ըլլայ կեանքիս:

Կը համբարենք քիչ, Մալվինան ու ես, կը հայցեմ Ած մէ որ քեզի պարգևի երկար կեանք և ուժ [դժվար ընթեռնելի]:

քու՝ անկեղծ Գոհարիկ

Պր. Աթայանը ղրկեց Կոմիտաս հատոր Ա.ը մեներգերու հաւաքածուն»:

«Istanbul 1962 Դեկտ. 26

Ի՛մ սիրելի Մարգարիտ,

Շատուց է քեզնից լուր չունիմ. կը յուսամ, որ առողջութիւնդ լաւ է և ինքզինքդ հանգիստի ժամեր կտաս: Շա՛տ եմ կարօտցեր քեզ:

Այս վերջերս, [դժվար ընթեռնելի] անիգայ բազմաթիւ ելոյթներով: Մեր երգիչը և երգչուհին քաջալերելու համար, իրենց քօնսերներուն ընկերացայ:

Հիմա ի՛մ ստեղծագործ աշխատանքիս նուիրուած եմ: Մասնաւորապէս դաշնամուրի etudeներ գրեցի որոնցմէ ճորդին հասած եմ:

Յետոյ «Մօր մը պատմութեան» Յրդ. պատկերին orchestrationը լրացուցիչ տակաւին 2 պատկեր ունեմ orchestren ընելիք:

Իսթանպուլն մնալովս, ստեղծագործ աշխատանքս կը յառաջանայ:

Ինչպէս են, Մարգարիտ ջան, քու աշակերտները: Հոս ունեմ նոր ուժեր, որոնցմէ մեկ երկուքը միջազգային մրցումի կը պատրաստեմ:

Ուսուցչի մը համար մրցումը, հետաքրքրական է. ստիպուած ենք մեր maximumը տալ աշակերտին: Բայց ընդհանուր առմամբ երաժշտական մթնոլորտի պակաս կայ:

Արայեն շա՛տ յուսահատ նամակ մը ստացայ Ռոբերտ Աթայանէն իմացայ թե ինքն, իր կինը դէպի Իտալիա արձակուրդ ունեցեր են:

«Մեր վերադարձին շունչ առնելու ժամանակ չէինք ունեցած» կը գրէ:

Կը յուսամ, Մարգարիտ ջան, շուտով քու բարի լուրերդ ունենալ:

Կը համբուրեմ ջերմօրեն ձեռքերդ և երեսներդ

անկեղծ զգացումներով՝ քո Գոհարիկը

1963-ի համար ջերմագին մաղթանքներս կ'ուղարկեմ յուսալով, որ Ած արժանի պիտի ընի մեզ զիրար տեսնելուն»:

2.2.4. Մարգարիտ Բաբայանը՝ Օննիկ Պերպերյանի մասին

1959 թվականին 71 տարեկանում կյանքից հեռանում է հայ կոմպոզիտոր, դիրիժոր Օննիկ Պերպերյանը (11.11.1888, Կ.Պոլիս – 1959, Փարիզ)՝ հայ բանաստեղծ, մանկավարժ, հրապարակախոս, տնտեսագետ Ռեթեոս Պերպերյանի (1848-1907) որդին, հայ մանկավարժ, երաժշտագետ, խմբավար, հոգեբան և փիլիսոփա Շահան Պերպերյանի (1891, Կ.Պոլիս – 1956, Փարիզ) ավագ եղբայրը:

Օննիկ Պերպերյանը 1909-ին ավարտել էր Լոզանի համալսարանը, 1912-ին Փարիզում աշակերտել Վ.դ'Էնդիին, 1919-ին վերադարձել Կ.Պոլիս, 1922-ին տեղափոխվել Կահիրե և 1938-ից հաստատվել Փարիզում: Նրա ստեղծագործական ժառանգությունը ներառում է 8 բալետ, սիմֆոնիկ երկեր՝ «Հայկական սիմֆոնիա», «Հայկական պատարագ», «Նարեկ»: Նրա սիմֆոնիկ ստեղծագործության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում 5-րդ՝ «Հայրենիք» սիմֆոնիան: Գրել է ջութակի, դաշնամուրի կոնցերտներ, մեներգեր և խմբերգեր, դաշնամուրային պիեսներ: Լարային նվագախմբի համար կատարել է Կոմիտասի խմբերգերի փոխադրումներ:

Իբրև դիրիժոր Օ.Պերպերյանը հանդես է եկել Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Լիբանանում՝ կատարելով եվրոպական դասականների, հայ կոմպոզիտորների՝ Կոմիտասի, Ա.Տիգրանյանի, Ա.Սաթյանի, ինչպես նաև սեփական ստեղծագործությունները¹⁸⁹:

Եվ ահա՝ Օ.Պերպերյանի կորստի տպավորության տակ 1959-ին տպագրվում է Մ.Բաբայանի «Օննիկ Պերպերյանի գործը» հոդվածը. «Օննիկ Պերպերյանի վաղաժամ եւ անսպասելի կորուստը ոչ միայն հայ, այլ ընդհանուր գեղարուեստին համար ինձի

¹⁸⁹ Տե՛ս **Քրուտյան Ց.**, Պերպերյան Օննիկ Ռեթեոսի, հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, 1983, էջ 279:

առիթ կուտայ խօսելու իր երաժշտական գործին մասին»¹⁹⁰: Այնուհետև երաժշտագետն անդրադառնում է Պերպերյանի փարիզյան վերջին սիմֆոնիկ համերգին, որը տեղի էր ունեցել 1956 թվականի նոյեմբերի 8-ին Սալ Գավոյի սրահում:

«Մենք՝ Հայերս կարող ենք հպարտ լինել այդքան կարող, իր արուեստը տիրապետող եւ նոյնչափ զարգացած երաժիշտ երգահան ունենալով: Իր երաժշտական անձը յուզիչ տրամաթիկ է եւ չեմ վախենում ասելու մի տեսակ սադայելեան ոյժ ունի իր մէջը եւ բաւական է խորապէս զննել այդ երկերը, որ իրեն ներշնչած են մեր մեծ պատմական հեղինակները հասկանալու համար իր մասնավոր երաժշտական յատկությունները:

Յիշենք Նարեկացու անունը, որ ներշնչած է Պերպերեանին: Ուրիշ տիտղոսներ կը յիշեմ. «Մի հերոսի կեանքը», «Պրոմէթէ», «Հայկական Պատարագը» եօթը ծայնով ներկայացուած: Եւ դժբախտաբար վերջին գործերը որոնք բոլորը անկատար մնացած են: Տպագրութեան արժանի են բոլոր երկերը»¹⁹¹:

Այնուհետև Մ.Բաբայանը մեջբերում է Օ.Պերպերյանի ստեղծագործության վերաբերյալ Փարիզի հայտնի երաժշտագետ Ֆելիքս Ռոժելի կարծիքը. «Օ.Պերպերեանի բոլոր գործերին մէջ, երեւան կուգայ իր ուժեղ երաժշտական անձը, որ ունի իր երաժշտական լեզուն եւ որ չափազանց բնորոշ է: Նա օգտուում է բազմաձայնէն իբրեւ միջոց, բայց ոչ իբր վերջնական նպատակ եւ մեծացնում է թէմաները մեծ տաղանդով՝ շնորհիւ ներդաշնակութեան խոր թափանցելուն եւ նուագախումբի միջոցների հասկացողութեանը»¹⁹²:

Անդրադառնալով ծրագրի առաջին համարին՝ «Սիւիթ Ֆրանսէզին», որը բաղկացած է երեք մասից՝ «Պրելյուդ», «Սարաբանդ» և «Մյուզետ», երաժշտագետը նկատում է, որ «Նա ինքնորոյն է մինչեւ անգամ այնպիսի երաժշտական ձևի տակ որ հազարաւոր երաժիշտներ օգտագործած են: Բայց իրենը մասնաւոր դրոշմ կը կրէ:

Չափազանց հաճելի եւ սիրուն է երրորդ մասը՝ Միւզեթ»¹⁹³:

Անդրադառնալով «Նարեկին», որն ունի նախաբան՝ «Նուագ երգչախումբի եւ մեներգողների համար ստեղծուած եւ բաղկացած է երեք մասերից», Մ.Բաբայանը

¹⁹⁰ **Բաբայան Մ.**, Օննիկ Պերպերեանի գործը, 8 հոկտեմբերի, 1959, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234 -1:

¹⁹¹ Նույն տեղում:

¹⁹² Նույն տեղում:

¹⁹³ Նույն տեղում:

գտնում է, որ դա իսկապես մեծ գործ է. «խորապես կհիանամ այդ սքանչելի ստեղծագործության վրայ եւ կը զարմանամ, թէ ինչպէս Պէրպերեանը ներշնչուած մեր աննման եկեղեցական դարաւոր երաժշտութենէ իր անձի - երոպացի երաժշտի հոգու միջոցով անցուցած է եւ մի ամբողջութիւն ստեղծած, որ լինելով ազգային դարձած է համամարդկային ի պատիւ հեղինակի»¹⁹⁴:

Մենակատար «Օր. Լիտիա Կարին ի յայտ բերաւ իր սիրուն, քաղցր մէցցո – սոփրանօ ձայնը, ինչպէս մեր համակրելի երգիչ Խաչիկ Նշանեանը»: ««Նարեկ»ի Սիմֆոնին նոյնպէս բաղկացած է երեք մասերից: Այստեղ մեներգիչն էր հմուտ եւ շնորհալի երգչուհի Տիկին Նատալի Վեզորը, որ հայերէն լեզուով երգեց իր մասը եւ կարելի էր հիանալ, թէ ինչպէս կարողացաւ հնչեցնել իր ձայնը երգեհոնի եւ նուագախումբի այնչափ ուժեղ նուագելուն:

Այն սոսկալի ոյժը, սարսափը, որ ներշնչում է այդ երաժշտութիւնը ապացոյց է հեղինակի հսկայական ներքին եւ մտաւոր կարողութեան եւ իրեն յատուկ տաղանդի:

Թող բարեկամիս հոգին ներէ, եթէ ասեմ, որ այդ նշանաւոր գործը աւելի եւս պիտի մեծ տպաւորութիւն գործէր՝ նոյն իսկ չհասկացող տարրերին վրայ, եթէ բացարձակապէս ուժեղ ու միանուագ առանց զանազանակերպութեան ներկայացուած չլիներ... »¹⁹⁵: Ամբողջ հանդեսը ղեկավարել է հեղինակը:

Եզրափակելով իր տպավորությունները Օննիկ Պերպերյանի գործի մասին, «որ պահանջում է խորին թափանցում եւ ուսումնասիրութիւն», Մ.Բաբայանը գրում է. «ինչպէս չյայտնել մեր հիացմունքը եւ շնորհակալութիւնը այն Պատուելի Յանձնախումբին, որ այդպիսի դժուարին գործը կարողացաւ իրագործել: Մեծ ազգերը նոյն իսկ կարող են նախանձել մի զարմանալի հայկական յատկութեանը. Երբ պէտք է արժեցող ազգային, գործ յայտնել, լինի դա գեղարուեստ, գիտութիւն, նոյն իսկ արհեստ ազգին միանալու եւ հիանալու ոյժ եւ գլուխ բերելու կարողութիւն ունինք մեր մէջ:

Վերադառնում եմ «Նարեկ»ին, որ ոչ միայն հայութեան համար, այլեւ երաժշտական աշխարհում պատուաւոր տեղ պիտի բռնէ: Պիտի մաղթեմ, որ այդ շատ արժեքաւոր գործերը լոյս տեսնեն ի պատիւ հայութեան»¹⁹⁶:

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

Մ.Բաբայանը Օ.Պերպերյանի արվեստին է անդրադարձել նոյեմբերի 8-ին Salle Gaveauի ընդարձակ սրահում նրա նվագահանդեսին ընդառաջ: Համերգին նրա ստեղծագործությունները պիտի կատարեին Orchestre Pasdeloup նշանավոր նվագախումբը, Félix Raugel երգչախումբը, ինչպես նաև մենակատարները՝ Տիկին Նաթալիա Վեզորը, օրիորդ Լիդիա Կարին և երգիչ Խաչիկ Նշանյանը: Ծրագրում տեղ էին գտել «Ֆրանսիական սյուիտը», գրված հին երաժշտական գործիքների համար 1942-ին, որ 1948-ին գործիքավորել է մեծ նվագախմբի համար, «Հերոսի կյանքը», ինչպես նաև իր նոր հոյակապ գործը, որ իրեն ներշնչել է Նարեկացու անմահ «Նարեկը»: «Որքան համակրելի եւ յարգալիի է մտածել,- գրում է Մ.Բաբայանը,- որ մի շատ երաժշտապէս օժտուած, զարգացած, գիտուն երգահան տարուել ու ներշնչուել է տասներորդ դարու մեծ բանաստեղծի աննման երկով եւ կարծես ահագին դարեր ցատկած է յետ, միեւնոյն ժամանակ օգտուելով ու օգտագործելով օրքեսթրի գունաւոր սքանչելի հնարաւորութիւնները:

Յայտնի եւ հմուտ երգչուհի Տ.Նաթալիա Վեզորը, որ հայերէն պիտի երգէ, Օր. Լիդիա Կարին, շնորհալի, քաղցր, մարզուած mezzo-soprano ձայնով, ինչպէս եւ մեր եկեղեցու սիրուած թէնօր Պ. Խաչիկ Նշանեանը, որ մի քանի տողով հին դարերու եկեղեցական բնոյթը պիտի արտայայտէ»¹⁹⁷:

Մ.Բաբայանի հոդվածից տեղեկանում ենք, որ երգեհոնի նվագամասի կատարմամբ հանդես է գալու Murgé-ն, երգչախումբը ղեկավարելու է Félix Raugel-ը, «որ այնքան համակրութիւն ցոյց տուած է մեր հայկական երաժշտական հանդէսներին», իսկ նվագախումբը ղեկավարելու է ինքը՝ հեղինակը:

«Անտարակոյս,- եզրափակում է իր հոդվածը Մ.Բաբայանը,- մեր գաղութը պիտի իր յարգանքի եւ համակութեան տուրքը բերէ մեր վաստակաւոր երաժշտին, որ այնքան անուն ունի Փարիզի երաժշտական առաջնակարգ աշխարհում»¹⁹⁸:

Մ.Բաբայանի մեկ այլ անդրադարձը Օ.Պերպերյանի գործունեությանը «Հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը եւ Պ.Օննիկ Պերպերեանը» հոդվածն է, որտեղ նա գրում է. «Փարիզի հայ հասարակութիւնը եւ Եւրոպայի գեղարուեստի սիրահարները մի արտակարգ երաժշտական հանդէս պիտի վայելեն հինգշաբթի

¹⁹⁷ **Բաբայան Մ.**, Օննիկ Պերպերեանի նուագահանդէսը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-2:

¹⁹⁸ Նույն տեղում:

երեկոյ, դեկտ. 29ին, Սալ Կալօի ընդարձակ սրահում: Այդ երեկոն նուիրուած պիտի լինի գլխաւորապէս հայ եկեղեցական երաժշտութեանը, որ առաջին անգամ, պիտի ներկայացուի իբրեւ եկեղեցական նուագահանդէս, ինչպէս Բախի, Հենդելի եւ ուրիշ աշխարհահռչակ մեծ երաժիշտների oratorio-ները կամ պատարագները (messe) կը կատարուին:

Այդ գործը գլուխ բերած է Պ.Օննիկ Պերպերեանը, որ այդ իրիկունը հայ տոհմիկ եկեղեցական երաժշտութիւնը իր ամբողջ զմայլելի գեղեցկութեամբ ի ցոյց պիտի հանէ, օգտուելով եւրոպական ներդաշնակութիւնների հարստութիւնից, միեւնոյն ժամանակ պահպանելով եւ ծուլելով զանոնք մեր երաժշտութեան հոգուն համաձայն»¹⁹⁹:

Կատարելով հայ եկեղեցական երաժշտության համերգային կատարումների ասպարեզում պատմական էքսկուրս, Մ.Բաբայանը կրկնում է, որ այդ համերգի ժամանակ «առաջին անգամն է, որ մեր հասարակութիւնը պիտի ունկնդրէ եւ հասկանայ մեր երաժշտական պատարագի վեհութիւնը մի մեծ նուագահանդէսի ձեւով: Պատարագը գրուած է 6 եւ 8 ձայնով եւ պիտի կատարի ռուս հռչակաւոր խումբը (Choeurs de la Cathédrale Russe): Մեներգող sopranoն է շնորհալի աշակերտուիս՝ Օր. Արուսեակ Ալպանը, որ ֆրանսիական երաժշտական շրջանակներին մէջ արդէն ուշադրութիւն եւ համակրութիւն զարթեցուցած է եւ տենօրը լինելու է Պ.Քէլէճեան, մեր հասարակութեանը քաջ ծանօթ երգիչը»²⁰⁰:

Բացի Պատարագից՝ համերգի ընթացքում երգչուհի Հայկանուշ Թորոսյանի կատարմամբ, դաշնակահարուհի Pauline Aubert-ի նվագակցությամբ պիտի հնչեն Ա.Իսահակյանի խոսքերով Օ.Պերպերյանի գրած երգերը:

«Ահա մի հազուագիտ առիթ,- եզրափակում է Մ.Բաբայանը,- մեր հասարակութեան համար հասկանալու մեր դարաւոր երաժշտական գանձերը եւ նոյն ժամանակ քաջալերելու մեր երիտասարդ աչքի ընկնող նոր ուժը, որ կարողացել է իրագործել այդպիսի նշանաւոր երկ»²⁰¹:

¹⁹⁹ **Բաբայան Մարգարիտ**, Հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը եւ Պ. Օննիկ Պերպերեանը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:

²⁰⁰ Նոյն տեղում:

²⁰¹ Նոյն տեղում:

2.2.5. Մարգարիտ Բաբայանը՝ Արա Պարթևյանի մասին

1924-ին Փարիզում է հաստատվում հայ կոմպոզիտոր, դիրիժոր և խմբավար Արա Միհրանի Պարթևյանը: 1933-ին նա ավարտում է „Scola cantorum“-ը, իսկ մինչ այդ՝ 1929-ին հրատարակվել էր նրա «Նոր երգեր» շարքը, այնուհետև՝ Իսահակյանի, Տերյանի, Դուրյանի, Մեծարենցի, Ալազանի, Սարմենի խոսքերով գրված մեներգերն ու խմբերգերը: Կոմպոզիտոր Պարթևյանը հեղինակել է «Տատրագոմի հարսը» օպերան՝ ըստ Կ.Ջարյանի, սիմֆոնիկ նվագախմբի համար «Ռապսոդիան», «Գեղջկական համերգը», «Կովկասյան սիմֆոնիան», «Անտառի մեջ, նոյեմբերին» պոեմը, ինչպես նաև «Պատարագ» օրատորիան՝ նվիրված 1915 թվականի Հայոց մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին²⁰², բազմաթիվ կամերային երկեր:

Ա.Պարթևյանը երկար տասնամյակներ Փարիզում ղեկավարել է հայկական երգչախումբ, իբրև նվագախմբային դիրիժոր 1932-ից հանդես է եկել Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներում, Կ.Պոլսում՝ կատարելով եվրոպական կոմպոզիտորների, հայ կոմպոզիտորներ Ա.Սպենդիարյանի, Ա.Տեր-Ղևոնդյանի, Հ.Ստեփանյանի և այլոց, ինչպես նաև սեփական ստեղծագործությունները: 1963-ին և 1979-ին Ա.Պարթևյանը համերգներով հանդես է եկել Սովետական Հայաստանում²⁰³:

1952թ. փետրվարի 24-ին Սորբոնի մեծ ամֆիթատրոնում տեղի է ունենում Կոմիտասի գործերին նվիրված համերգը, որը կազմակերպել էր Արա Պարթևյանը՝ «շատ շքեղ յայտագրով. Փարիզի հայկական խումբը իր ղեկավարությամբ, չորս երգիչներ. Օր. Օր. Հայկանուշ Թորոսեան, Իրիս Պիլպիլեան, Պ. Պ. Խաչիկ Նշանեան եւ Անդրանիկ Խախամեան, թաւ-ջութակ՝ Պ. Պիեռ Լաբադի, սրինգ՝ Պ. Կաստանիեր: Ցերեկոյթը կը նախագահէր Պ. Լի Լիօնկուր, Սեզար Ֆրանկ երաժշտանոցի տեսուչը, որ մի քանի խոսք նուիրեց Կոմիտաս Վ.ի գործին եւ այն մեծ աշխատանքին, որ Պ. Արա Պարթևեանը կատարած էր այդպիսի դժուարագին գործը իրագործելու, իսկ Պ. Ֆելիքս Ռօժել, փոխնախագահ ֆրանս. «միզիքոլոժի» ընկերութեան, փառաբանեց անմահ վարդապետին մեծ դերը, որ նա կատարած է հայ երաժշտութեան վերաբերեալ:

Երգեցիկ խումբը երեք կրոնական կտորներ ներկայացուց եւ տասնչորս

²⁰² Գրված է հայկական պատարագի կանոնական տեքստով, 1979-ին գրի է առնված ձայնապնակի վրա, Փարիզ:

²⁰³ Տե՛ս **Բրուտյան Յ.**, Պարթևյան Արա Միհրանի, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, 1983, էջ 199-200:

ժողովրդական երգեր առանց ոեւէ գործիքի օգնութեան եւ գովելի է այնքան ճիշդ, անսխալ երգուածը, բացի վերջին՝ Սիփանայ քաջերը: Փոքրիկ սօլօ կտորների մէջ Օր. Օր. Քիւսէեան եւ Պենկեան սիրուն, քաղցր ձայնով կատարեցին իրենց մեներգները:

Հասարակութիւնը խանդավառ ընդունութեամբ իր համակրութիւնը յայտնեց բոլոր արուեստագէտներին, որոնցից երեք երգիչները Օր. Իրիս Պիլպիլեանը, Պ. Պ. Նշանեանը եւ Ա.Խախամեանը աշակերտներս լինելով՝ կը թողում թերթի ուրիշ աշխատակիցներին իրենց տպաւորութիւնը յայտնել, արձանագրելով միայն բոլորի յաջողութիւնը: Օրիորդ Հայկանուշ Թորոսեանը սիրուած երգչուհին ձայնապէս լաւ տրամադրուած մեծ յաջողութիւն ունեցաւ եւ ստիպուած էր մի կտոր եւս աւելացնել իր նիւմերոյին: Իր առաջին կտորը՝ Կալի երգը, որ սրնգի դաշնակցութեամբ էր եւ որ նուագեց Պարոն Կաստանիէ շատ արուեստորէն, ինքնըստինքեան գեղեցիկ եւ հաճելի կտոր էր, բայց Կ. Վարդապետի դաշնակցութիւնը չունէր, ինչպէս եւ մի շարք երգերի, որ թաւաջութակին համար յարմարցրած էր եւ որ հիանալի, խոր զգացմունքով նուագեց Պարոն Պիէռ Լաբատի՝ կարծես Հայու հոգուց արտայայտելով, բայց նորէն աւելորդ յառաջաբաններ կային մէջը, որ վարդապետէն չէին:

Այս առթիւ աւելորդ չեմ համարում մեր երիտասարդ երաժիշտներին, որ կ'ուզէն եւրոպականացնել Կոմիտաս Վարդապետի աննման դաշնաւորումները – մեր ազգային գործերը – շատ մեծ եւրոպացի երաժիշտների կարծիքը գիտնալ. Ֆրանսիայում Վէնսան տ'Էնտի, որ ինքը այնքան աշխատած է իրենց ժողովրդական երգերը դաշնաւորել ամենապարզ հոգով, Ամէտէ Կասթուէ գիտնական երաժիշտը, Մօրիս Րավել, Ալպէր Րուսել մեծ երգահանները, Հանրի Էքսբէր գիտնական երաժիշտը եւ շատ ու շատ ուրիշ արժէքաւոր երաժիշտներ խորապէս գնահատած են վարդապետի գործը:

Թարգմանում եմ գերմանացի հռչակաւոր երաժիշտ Բերլինի օպերայի խումբի ղեկավար Ալօիս Միլիշարի մի նամակից ինծի ուղղված. «Կոմիտասը աննման վարպետ է, իրեն ներդաշնակութիւնները գլուխ գործոցներ են, գունաւոր եւ դժուար, նրա երգերի եւ խմբերի դաշնաւորումը աննախընթաց է»:

Մի ուրիշ նամակից. «Վարդապետի դաշնաւորումները հրաշալիքներ են, օրինակներ իր մեծ վարպետութեան. Բացի Պէլա Պարթօքի (մեծ հունգարացի երաժիշտ) այդպիսի կատարեալ դաշնաւորումների չեմ հանդիպած: Եթէ լաւ խումբ

ունենամ, պիտի ուզեմ ներկայացնել խմբերգերը»:

Վերջացնելով գրածս պիտի ասեմ, որ շատ գնահատում եմ Պ.Արա Պարթևեանի գործը՝ հաւաքելով ու աշխատեցնելով մեր երիտասարդութիւնը, որ ականայ կ'օտարանայ եւ ազգային ոգին արթնացնելով նոցա մէջ, բայց երբ Կոմիտասի երգը եւ գործը ներկայացուի, **այն ինչ որ ազգային կատարեալ սրբութիւն է**, չի կարելի մտցնել ոչ մի աւելորդ նօթա»²⁰⁴:

Ի դեպ՝ համերգի ընթացքում Օրիորդ Տիրուհի Զառափյանի կատարմամբ հնչում է Կոմիտասի «Վեց պարը»²⁰⁵:

Հենց Մ.Բաբայանի շնորհիվ պահպանվել են տեղեկություններ առ այն, որ «մեր պատական երաժշտապետ եւ ղեկավար» Արա Պարթևյանի նախաձեռնությամբ փետրվարի 25-ին Սորբոնի մեծ ամֆիթատրոնում տեղի է ունեցել ցերեկույթ, նվիրված Ալեքսանդր Սպենդիարյանի, Ռոմանոս Մելիքյանի և Գրիգոր Սյունիի յիշատակին:

«Ա. Սպենդիարեանը՝ որ ահա 22 տարի վախճանուած է Կովկաս, ամբողջ կեանքը Ռուսաստանում ապրած եւ մեծ գործունէութիւն ունեցած, բացի իր վերջին տարիները, որ անցուցած էր Երեւան, որտեղ կը շարունակէր իր երաժշտական գործունէութիւնը: Պ. Պարթևեանը ներկայացրեց իր «Երեւանի էթիւտները», երկու երգերը. «Օրօր» եւ «Սոխակ»ը, որ կատարեց Օրիորդ Հայկանուշ Թորոսեանը եւ երկու գործերը. «Ղայթարմա (պար)», «Պարսկական քայլերգ» Ալմաստ օպերայէն, որ կատարեցին մեծ յաջողութեամբ Լամուրէօ խմբէն ութ երաժիշտները՝ Պ. Պարթևեանի ղեկավարութեամբ:

Ծրագրի երկրորդ մասը նուիրուած էր Ռոմանոս Մելիքեանի յիշատակին, որը ահա 15 տարի է վախճանուած է Երեւան՝ մեծ, արդիւնաւոր գործունէութիւն ունենալուց յետոյ եւ ժողովրդական երաժշտութեամբ խորապէս ներշնչուած, ինչ որ ներկայացրեց սիրուած երգչուհի Օր. Հայկանուշ Թորոսեանը, ներկայացնելով եօթ երգ «Զմրուխտ» հաւաքածուէն քաղուած, մեծ մասը հիւսուած ժողովրդական երգուածներէն: Մեծ եղաւ Օրիորդի յաջողութիւնը: Իրեն կը դաշնակցէր դաշնակահարուհի Օր. Ժանին Կավարը՝ շատ նուրբ կերպով ու հասկացողութեամբ:

Վերջին մասը կը կազմէին Գրիգոր Սիւնի Միրզայեանի գործերը: Այդ արժէքաւոր

²⁰⁴ **Բաբայեան Մ.**, Կոմիտասեան օրը, «Այսօր», 4 մարտի 1952:

²⁰⁵ Նույն տեղում:

երաժիշտը, նոյնպես Կովկասի զաւակ, ինչպէս եւ Ռոմանոս Մելիքեանը, նշանաւոր խմբապետ եղած է եւ մեծ գործ կատարած Ամերիկայի մէջ, հայացնելով ու ազգային հոգի ներշնչելով օտարացած հայ երկսեռ երիտասարդութեանը:

Իր երեք երգերը Պ. Պարթեւեանը (որ համեստօրէն միայն իր գլխատառերը նշանակած էր յայտագրի մէջ) թաւջութակի համար կազմած էր եւ հրաւիրած ֆրանսացի երաժիշտ Պիէռ Լաբադիին, Գարտ Րեփիւբլիկէնի նուագախումբին սօլիսթը, որ շատ զգայուն եւ գեղեցիկ կերպով ներկայացրեց այդ սիրուն երգերը:

Ի վերջոյ երգեցիկ երկսեռ խումբը Պ. Արայ Պարթեւեանի ղեկավարութեամբ կատարեց նոյն հեղինակի բազմաձայն վեց երգերը եւ ի պատիւ իրենց՝ բացի առաջինից՝ «Սարերի հովին մեռնիմ» որտեղ մի քանի շեղումներ եղան, կարողացան շատ սիրուն կերպով արտայայտել երգերը թէ շատ ճիշտ ու զգացմունքով: Մեներգող օրիորդը՝ Շաքէ Պէնգեան շատ հաճելի ու ախորժելի ձայնով կատարեց իր սօլօ մասը:

Այս ահագին յայտագիրը, նրա գլուխ բերելը ամբողջապէս Պ. Արայ Պարթեւեանի գործն եղաւ եւ բաւական խօսք չի կարելի գտնել իրեն շնորհաւորելու թէ այդ գեղեցիկ, անձնուէր գաղափարի համար եւ այդքան յաջող ցերեկոյթ իրագործելով:

Որքան գնահատելի է իր գործունէութիւնը այդքան երիտասարդ ուժեր հաւաքելով եւ նոցա մէջ հայկական հոգին զարթեցնելով օտար միջավայրի մէջ եւ զարգացնելով նոցա երաժշտապէս:

Այո, Պ. Պարթեւեանը իր երաժշտական անձնուէր մեծ գործունէութեան համար արժանի է ամենայն քաջալերութեան մեր հասարակութեան կողմէ, թէ՛ գնահատանքի՝ եւ թէ՛ երախտագիտութեան»²⁰⁶:

«Քուլիս»-ի 1953թ. օգոստոսի 1-ի համարում տպագրվում է Մ.Բաբայանի «Բարիզի հայ երաժիշտների յաջողութիւնը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը գրում է. «Բարիզի Հայկական երգչախումբը շատ գեղեցիկ գաղափարը ունեցաւ իր ղեկավար Արայ Պարթեւեանի անձնական երաժշտական գործերը ներկայացնել հայ գաղութին և երաժշտասէր հասարակութեան: Երեկոյթը կայացաւ Պլէյիլ-Շոպէնի դահլիճում Հունիսի 25ին ժամը 21ին մասնակցութեամբ շատ յայտնի երաժիշտների և երգիչների:

Առաջին տեղը պէտք է տալ Օր. Իրիս Պիլպիլեանին որ ութ նոր երգեր

²⁰⁶ **Բաբայան Մ.**, Երեք հայ երաժշտագէտների յիշատակին նուիրուած ցերեկոյթը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-2:

կատարեց դաշնակի և գործիքների մասնակցութեամբ և փայլեցուց հեղինակի մասնաւոր մէլօտիսթի կարողութիւնը: Բոլոր երգերը ներշնչուած են թէ ֆրանսացի յայտնի բանաստեղծ Albert Samainի և թէ բազմաթիւ հայ բանաստեղծների սիրուն, զգայուն երկերով: Երգերի յաջողութիւնը շատ մեծ էր, մասնաւորապէս կը յիշեմ «Տատրակոմի հարս» օպերայէն երգուած գործերը երաժիշտների մասնակցութեամբ (դաշնակ, տաւիղ, թաւջութակ, երկու սրինգ, քլարինեթ), որ հիմնալի տպաւորութիւն ստեղծեց: Քաջ և ուժեղ դաշնակահարուի Օրիորդ Վերոնիկ Ջինջեանը ի յայտ բերաւ իր զօրաւոր ինաշով trio en la mineur: Իրեն կ'ընկերանային սրինգը և քլարինեթը: Պարթեւեանի Սուիթը (1953 թ.) երկու սրինգի և տաւիղի համար գրուած չափազանց յաջող գործ է:

Բացի առաջին կտորէ Variations en forme classique, որին գլխավոր թեման հայկական ժողովրդական եղանակ է (1932 թ.) միւս բոլոր երկերը 1946-1953թ. են պատկանում և կարելի է գնահատել երաժշտի աշխատութիւնը՝ ծանրաբեռնուած խմբական հոգսերով, հայկական շունչ ներշնչելով օտարացած օրիորդներին և երիտասարդներին:

Հասարակութիւնը ջերմապէս իր գոհունակութիւնը արտայայտեց Արայ Պարթեւեանին, քաջալերելով ու գնահատելով նրա անձնական երաժշտական գործը»²⁰⁷:

²⁰⁷ Բաբայեան Մ., Բարիզի հայ երաժիշտների յաջողութիւնը, «Քուլիս», 1 օգոստոսի 1953:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԸ ԵՎ ԿՈՄԻՏԱՍԸ

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանին հասցեագրված 1895թ. հոկտեմբերի 9-ի նամակում Կոմիտասը գրում է. «Յարգոյ Տէր,

Ողջ հասանք Տփխիս. Ձեր տուած նամակը յանձնեցի պ. Բժիշկ Բաբայեանցին և յիշեցրի բժշկի մասին. Ասաց, որ նամակ է գրել և կգրէ մի երկրորդն ևս: Շնորհակալ եմ, աջակցութիւն խոստացաւ իմ գործիս համար, որի մանրամասնութիւնը գրել եմ Հ.Յուսիկին, երևի կպատմէ, իսկ վերջնականը կգրեմ Ձեզ»²⁰⁸:

Նամակում հիշատակված բժիշկ Բաբայանցն, ամենայն հավանականությամբ, Մարգարիտ Բաբայանի հայրն է՝ բժիշկ Ավետիք Բաբայանը, իսկ Կարապետ Կոստանյանը Մարգարիտ Բաբայանի հորաքրոջ ամուսինն էր:

Մ.Բաբայանի մասնագիտական կողմնորոշման գործում բախտորոշ է դառնում նրա և Կոմիտասի առաջին հանդիպումը:

«1902 թուականներն էր, Թիֆլիզ, երազուն ու չքնաղ գարնան մի օր,- հետագայում կհիշի Մ.Բաբայանը,- Տիրայր վարդապետը գալով մեզ մօտ յայտնում է որ Կոմիտաս վարդապետ նոր եկած է Էջմիածնից և կը փափաքի ծանօթացնել մեզ հետ: Յայտնում է, թէ վարդապետը ուրախութեամբ պիտի երգէ մեզ համար, միայն կը փափաքի, որ այդ լինէր մի մեծ սրահում, ոչ թէ մեծ հասարակութեան առաջ, այլ մի քանի ընտրեալների համար:

Ամենամեծ յոժարութեամբ շտապում եմ թոյլտուութիւն առնելու Թիֆլիզի նոր կառուցուած շքեղ երաժշտանոցի վարչութիւնից ու նոյն երեկոյին մի քանի բարեկամներից շրջապատուած՝ սրտատրոփ սպասում ենք: Ծառան մի աղօտ լոյս է վառում մի անկիւնում, համարեա մթի մէջն ենք. և ահա բեմ է բարձրանում մի նիհար, սեւազգեստ երիտասարդ ու նստում դաշնամուրին առաջ: Խորին տպաւորիչ լռութեանը մէջ առաջին անգամ լսում եմ նրա ձայնը, որ իր կրակոտ հոգուն երաժշտավառ ու կարծես արցունքով շաղախուած լարերից գնում, գնում, բարձրանում է մինչեւ բարձրերը: Արցունքներս անխնայ հոսում էին աչքերիցս, մինչեւ որ Տիրայր

²⁰⁸ Կոմիտաս, Նամակներ, Երևան, 2000, էջ 79:

վարդապետը տեսնելով անասելի յուզմունքս, կանգնեցնում է ոգետրուած երաժշտին.- «Բաւական է, բաւական, Կոմիտաս, աղջկան սպանեցիր»»²⁰⁹: Ահա այդ օրվանից Մ.Բաբայանը հասկանում է, «թէ հայ երաժշտութիւն էլ կայ աշխարհիս երեսին և այդ գաղափարը կապուեցաւ Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական անձի հետ»²¹⁰:

Հետագայում, ինչպես գիտենք, Մ.Բաբայանը դարձել է Կոմիտասի «մերձավոր բարեկամը, 1906-ին և 1914-ին Փարիզում մասնակցել նրա համերգներին: Եռանդուն աջակցել է կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովին: Հավաքել է Կոմիտասի ձեռագրերը, հրատարակել որոշ գործեր, նրա մասին գրել հոդվածաշար»²¹¹: Մ.Բաբայանը Կոմիտասին քաջալերող խորհրդատուն ու քննադատն էր: Լինելով Փարիզի կոմիտասյան հանձնաժողովի փոխնախագահ, իսկ Արշակ Չոպանյանի մահից հետո՝ նախագահ, նա է կորստից փրկել ու Հայաստան ուղարկել Կոմիտասի ձեռագրերը, որի հիման վրա ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտն իրականացրել է Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակությունը (1960-2006):

Նշենք, որ Կոմիտասն իր մշակած «Ձայն տուր, ով ծովակ» երգը ծոնել է Մ.Բաբայանին:

3.1. Մարգարիտ Բաբայանը՝ Կոմիտասի մասին

«Ինչ անելի հաճելի բան երաժշտութեան նուիրուած մի կնոջ համար՝ քան խօսիլ երաժշտական սիրելի դէմքերի վրայ: Ու Կոմիտաս վարդապետի դէմքը նրանցից է, որոց շուրջ հաճոյքով պիտի ուզէի կանգ առնել, ոչ թէ անելու համար ամբողջական վերլուծութիւնը նրա կեանքին, որովհետեւ դեռ հեռու է իր վերջնական խօսքը ասած լինելուց, այլ յայտնելու մի քանիսը իմ անձնական տպաւորութիւններից»²¹²:

Այսպես է սկսում Կոմիտասի մասին իր «**Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդ.ի անձին ու գործին շուրջ**» վերնագրով հոդվածը Մ.Բաբայանը, որը տպագրվել է «Նավասարդ» գրական-գեղարվեստական Տարեգրքի 1914 թ. առաջին հատորում²¹³: Հոդվածում Մ.Բաբայանը համառոտ ներկայացնում է Կոմիտասի կենսագրությունը, անդրադառնում իրենց առաջին հանդիպմանը 1902 թվականին Թիֆլիսում, հետաքրքիր մանրամասներ ներկայացնում 1906թ. դեկտեմբերի 1-ի համերգի

²⁰⁹ **Բաբայան Մ.**, Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդ.ի անձին ու գործին շուրջ, Նավասարդ գրական եւ գեղարուեստական Տարեգրք, Ա., կազմեցին Դանիէլ Վարուժան եւ Յ.Ճ.Սիրունի, 1914 – Կ.Պոլիս, էջ 304:

²¹⁰ Նույն տեղում:

²¹¹ **Աթայան Ռ.**, Բաբայան Մարգարիտ Ավետիքի, էջ 187:

²¹² **Բաբայան Մարգարիտ**, Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդ.ի անձին ու գործին շուրջ, էջ 302:

²¹³ **Բաբայան Մարգարիտ**, Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդ.ի անձին ու գործին շուրջ, էջ 302-306:

նախապատրաստական աշխատանքների մասին²¹⁴ և այլն: «Նոյեմբեր ամիսն էր: Կոմիտաս վարդապետի հետ տենդավառ պատրաստում էինք հայկական մեծ նուագահանդեսին: Փրօկրամի մասին վիճելով, աշխատելով, վազվզելով, Կոմիտաս վարդապետ մէկ ինձ էր սովորեցնում նոր եղանակներ, մէկ հանգուցեալ աշակերտիս Մուղունեանին էր խրատում, յետոյ սովորեցնում Շահ-Մուրատեանին, մէկ խմբի եղանակներն էր գրում և Lamoureuxի շատ անուանի խումբը փորձում և հետները չարչարում հայերէն արտասանելու և զգացնելու համար, մէկ էլ քրոջս դաշնամուրին համար Մշոյ պարերն էր յարմարեցնում...»²¹⁵:

Ինչպես գիտենք՝ համերգն ունենում է մեծ հաջողություն. «Շատ անուանի Փարիզի երաժիշտներ ու երգիչներ պատմում էին ինձ աւելի ուշ, իրենց տպաւորութիւնը, թէ երբեք իրանց կեանքին մէջ այդպիսի խոր երաժշտական յուզմունք չէին ստացել»²¹⁶:

Իր հոգւածում երաժշտագետը նկատում է, որ «խորապէս տարած լինելով գերման մեծ վարպետների երկերով ի հարկե երազում էր նոյնանման հոյակապ ստեղծագործութիւնների մասին և մեր արուեստին համար: Իր առաջին խմբական (choral) երգերը՝ թէւ ամէն քիչ թէ շատ հասկացող երաժշտի կարող են հիացում պատճառել իրենց կառուցուածքի (structure) կատարելութեամբ, զարմանալի ներդաշնակ combinasionներով, բազմաթիւ երկրորդական ձայների եղանակին սրամիտ varianteներով, բայց իրենց ամբողջութեան մէջ նրանք գալիս խեղդում էին պարզ գեղջկական երգը կամ եկեղեցական եղանակը և այդպիսով լսողը չէր կարողանում իր տպաւորութիւնը ամբողջացնել: Այն ժամանակ լսողը կրում էր այդ գերմանական երաժշտութեան ազդեցութիւնը, որ այնքան հեռու է մեր քնքոյշ, մեղամաղձոտ, տարօրինակ, երազուն և իդէալական երաժշտութիւնից»²¹⁷:

Ահա սրանով է բացատրում Մ.Բաբայանը այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսում և Բաքվում կայացած Կոմիտասի համերգները թեւ շատ սպասւած էին «և շատ աղմուկ հանած՝ այն կատարեալ ժողովրդականութիւն չէին կարող տալ մեր մեծ երաժշտին՝ ինչ

²¹⁴ Ի դեպ՝ իր հոգւածում Մ.Բաբայանը նշում է 1905թ.: Տե՛ս **Բաբայեան Մարգարիտ**, Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդ.ի անձին ու գործին շուրջ, էջ 304:

²¹⁵ **Բաբայեան Մարգարիտ**, Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդ.ի անձին ու գործին շուրջ, էջ 304:

²¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 305:

²¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 303:

որ նա վայելում է այժմս՝ հասնելով ինքնորոշնության գագաթնակետին»²¹⁸:

1935թ. հոկտեմբերի 21-ին, առավոտյան ժամը 6-ին, հայրենիքից հեռու, հեռավոր Ֆրանսիայում, որն, ի դեպ, ականատեսն էր նրա գիտական ու համերգային հաղթարշավի և որտեղ էլ անցկացրեց իր կյանքի վերջին տասնամյակները, դադարեց բաբախել Կոմիտասի զգայուն սիրտը: Հոկտեմբերի 27-ին, հընթացս հուղարկավորության արարողության, դամբանականներով հանդես են գալիս Միջազգային երաժշտական ընկերության անունից՝ պրոֆեսոր Կուրտ Զաքսը, Ֆրանսիական երաժշտական ընկերության անունից՝ Ամեդե Գաստունեն, հայ երաժշտագետների և կոմպոզիտորների կողմից՝ Արա Պարթևյանը, Կոմիտասի սաների կողմից՝ Հայկ Սեմերճյանը... Հավարտ սգահանդեսի՝ Կոմիտաս վարդապետի դագաղն իջեցվում է ժան Գուժոն փողոցում գտնվող Փարիզի հայոց եկեղեցու նկուղի փոքր մատուռը՝ հարմար առիթով Հայաստան տեղափոխելու նպատակով, ինչն էլ իրականանում է 1936թ. մայիսին²¹⁹:

1935 թվականին Փարիզում լույս է տեսնում Մ.Բաբայանի «Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով» հոդվածը, որը եզրափակվում է հետևյալ տողերով՝ «Նա (Կոմիտաս – Ն.Կ.) առաջին մեծ ստեղծագործողն եղաւ մեր ժողովրդական ու հոգեւոր երաժշտութեան: Այդ գերմարդկային աշխատութիւնը քայքայեց մեր հայրենիքի ջրվէժներին նման վիթխարի այդ ֆիզիքական ու հոգեկան ուժը, աքսորի հրէշային տեսիլները ընդմիշտ խորտակեցին այդ աննման, բարձր ու նուրբ էակի հոգին և հայոց նորաբողբոջ գեղարուեստի լուսաւոր Աստղը խաւարեց յաւիտեան»²²⁰:

Կոմիտասագիտության մեջ կարևոր նշանակություն ունեցավ Կոմիտասի մահից հետո տպագրված **«Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով»** վերնագրով հոդվածը, որտեղ երաժշտագետը գրում է. «Կոմիտաս Վարդապետի մասին գրած եմ քանիցս զանազան թերթերի և ամսագրերի մէջ. այսօր կ'ուզեմ խօսիլ նրա երաժշտական խառնուածքի մասին, մատնանիշ անել նրա արտասովոր տոկոսնութիւնը, կամքը, անսահման աշխատասիրութիւնը, ըմբռնումը և մանաւանդ

²¹⁸ Նույն տեղում, էջ 303:

²¹⁹ Տե՛ս **Ասատրյան Ա.**, Կոմիտասը և հայ երաժշտական արվեստի զարգացման ուղիները, Պատմաբանասիրական հանդես, 2010, N 1, էջ 25:

²²⁰ Տե՛ս **Բաբայան Մ.**, Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով, «Մշակոյթ», Փարիզ, 1935, N 3-4, էջ 165:

նրա զմայլելի հոգին:

Շատ փոքր հասակից իր երաժշտական յիշողութիւնը ապշեցուցիչ է եղած: Ընտանիքով երգիչ, հայրը՝ կօշկակար՝ Կուտինա քաղաքին մէջ, քէֆ սիրող զուարթ մէկն է եղել. իսկ մայրը մելամաղձոտ, բանաստեղծական խառնուածքով, շնորհալի, վախճանում է 17 տարեկան հասակում, որը ձգելով մի տարեկան փոքր Սողոմոնին: Նրան մեծացնում են տատը և հօրաքոյրը մինչեւ Էջմիածին Ճեմարան ընդունուելը իբրեւ սան»²²¹:

Փաստորեն, այս հոդվածում Մ.Բաբայանը ներկայացնում է կենսագրական շատ կարևոր տվյալներ՝ անդրադառնալով նաև Կոմիտասի ուսումնառությանը, որի ընթացքում նա «բացառապէս տարուած էր երաժշտութեամբ, ծայնական հնչիւններով և իր վարժապետները հասկանալով ու յարգելով նրա անօրինակ երաժշտական խառնուածքը, ներողամիտ էին վարուում դէպի նրան»²²²:

Այնուհետև երաժշտագետն անդրադառնում է Կոմիտասի երաժշտական գործունեությանը. «Ու Կոմիտաս Վարդապետ սկսում է իր տենդային աշխատանքը, գիւղէ գիւղ ման գալով ու ժողովրդական երգեր հաւաքելով: Նա սովորութիւն ունէր հայկական նոթագրութեամբ նշանակել երգերը. իր կարծիքով դա աւելի դիրին երաժշտական սղագրութիւն է: Գիւղերում, ինչպէս ինքը պատմում էր, թագնւում էր որ իրեն չտեսնեն գեղջուկները և ազատօրէն երգեն. ուրիշ անգամներ բարձրանում էր կտուրների վրայ և այնտեղից դիտում պարերն ու խաղերը: Հետզհետե շինականներն ընտելանում էին այդ ուրախ, ծիծաղկոտ ու հանաքջի «Երգիչ Վարդապետ»ին հետ ու իրենց երգերը շարունակում էին կատարել նրա առջեւ: Նոյն ատեն Վարդապետը երաժշտութիւն էր սովորեցնում Ճեմարանի աշակերտներին, գործիքներ էր բերել տալիս օրկեստր պատրաստելու համար, երգեցողութիւն էր սովորեցնում և խումբ պատրաստում Մայր տաճարի համար: Աշխատում էր Էջմիածնայ հարուստ մատենադարանում, և ուսումնասիրում էր հին մագաղաթները, հայկական հին խազերը ու փորձում էր հայ երաժշտության ոգւոյն համաձայն դաշնաւորումներ գտնել»²²³:

Շարունակելով Կոմիտասի գործունեության վերլուծությունը՝ Մ.Բաբայանը գրում

²²¹ Նոյն տեղում, էջ 153:

²²² Նոյն տեղում, էջ 154:

²²³ Նոյն տեղում:

է. «Թէ ինչ վիթխարի գործ կատարեց Կոմիտաս Վարդապետը Պոլիսի մէջ, այդ մի ամբողջ հատորի նիւթ կարող է լինել... Նա իր վերջին գերմարդկային ուժը տուաւ Փարիզ 1914 թուի յունիս ամսին Միջազգային Երաժշտագէտների համագումարին: Նա ներկայացաւ իբրեւ անբաղդատելի երգիչ, նուագող, շաւալի, դասախօս, երաժշտագետ, երգահան, ղեկավար խմբի, պատարագիչ և բառի բուն նշանակութեամբ ապշեցուց համագումարի ամենամեծ երաժշտագէտներին, որոնք մոռանալ չէին կարող նրան: Իբրեւ վկայ և մասնակցող այդ երաժշտական ներկայացումներին կարող եմ հաստատել, որ ամենամեծ յաջողութիւնը ունեցաւ հայոց երաժշտութիւնը շնորհիւ մեր քանքարաւոր երաժշտի: Թէ ո՛րչափ մեծ տպաւորութիւն էր թողած Կոմիտաս Վարդապետը այդ օտարազգի երաժիշտների վրայ մի ապացոյց կարող է լինել պրոֆ. Կուրտ Սաքսի ճառը, Վարդապետի յուղարկաւորութեան, 27 հոկտեմբեր, 1935»²²⁴:

Շնորհիվ Մ.Բաբայանի հոդվածի՝ հնարավորություն ենք ստանում ծանոթանալու գերմանացի երաժշտագետ, արվեստաբան, ժամանակակից գործիքագիտության հիմնադիրներից, Բեռլինի Երաժշտական գործիքների թանգարանի դիրեկտոր, 1933-ին Փարիզում բնակություն հաստատած, 1937-ից՝ Նյու Յորքի, 1953-ից՝ Կոլումբիայի համալսարանների պրոֆեսոր, Ամերիկյան երաժշտագիտական ընկերության պրեզիդենտ (1950-52), Ամերիկյան ազգագրական ընկերության պատվավոր պրեզիդենտ Կուրտ Ջաքսի²²⁵ (1881-1959)՝ Կոմիտասին նվիրված մահախոսականին, որտեղ նա մասնավորապես ասել է. «Առաջին անգամ չէ, որ կը տեսնեմ այս գեղեցիկ եկեղեցին²²⁶: Ան իմ մէջս կ'սգէ անջնջելի յիշատակը 1914 տարուան յունիսեան իրիկունի մը, համաշխարհային աղէտին պայթելէն քանի մը շաբաթ առաջ: Փարիզ համաժողովի մը հրաւիրած էին մեզ՝ անդամներս Երաժշտաբանութեան Միջազգային Ընկերութեան, որուն անդամ էր նաեւ հանգուցեալը: Ու հնազանդած էինք այդ հրաւերին, սիրտերնիս լեցուն այն ուրախութեամբ զոր միեւնոյն նպատակին հետապնդման համար աշխարհիս բոլոր անկիւններէն վազած եկած ըլլալու զգացումը կուտայ մարդոց: Ու ինծի կը թուի թէ նորէն ահա կը տեսնեմ իմ առջեւ Կոմիտաս Վարդապետը, այդ միախառնումը քահանայական վեհութեան, աշխարհիկ

²²⁴ Նույն տեղում, էջ 164:

²²⁵ Հետազոտել է հին աշխարհի երաժշտական մշակույթը, արվեստների փոխազդեցության հիմնահարցը:

²²⁶ Խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, Փարիզի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու մասին է:

ճկունության և մանկական բարության: Կը տեսնեմ զինքը որ երկու ձեռքերն ինձի կ'երկարէ ու կ'ըսէ իմ մայրենի լեզուով՝ «Եկէ՛ք, եկէ՛ք մեզի հետ հոգեգալուստը տօնելու»: Ով պիտի կարենար դիմանալ այդ ձայնի շեշտին և այդ աչքերու փայլին: Եկանք հոս ու լսեցինք հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը, ինչպէս որ անիկա զայն իրականացուցած էր՝ իր հետետորդներուն հետ: Ով որ այդ արարողութեան ներկայ է եղած, երբէք պիտի չկրնայ զայն մոռնալ: Դեռ աչքերուս առջեւ են երգիչներն ու երգչուհիները՝ ոսկեզօծ ծիրանիով զգեստաւորուած, ու դեռ կը լսենք երգասացութիւնը իր զմայլելի ելեւէջներով: Եվ այդ այնքան խանդաւառութեամբ երգուած կրօնական երգեցողութեան ետեւ, կը զգայինք մեծ ոգետրիչը՝ որ իր ամբողջ սէրը տուած է այդ գործին և որ անոր ծառայած է անխոնջ հետապնդողին ըմբռնողութեամբն ու ստեղծագործ երաժշտին փափկազգացողութեամբը: Եթէ մինչեւ այն ատեն քանի մը մասնագէտներ միայն սքանչացած էին Կոմիտաս Վարդապետին վրայ, այդ օրէն յետոյ միջազգային երաժշտութիւնն է որ մօտէն հետեւեցաւ անոր աշխատութեան, որ անոր եռանդը իրեն օրինակ առաւ և որ զայն երբէք պիտի չմոռնայ»²²⁷:

Կոմիտասագիտության համար արժեքավոր են Կոմիտասի մասին Մ.Բաբայանի «Յուշեր Կոմիտաս Վարդապետի շուրջ»²²⁸, որոնք գրվել են ճիշտ 71 տարի առաջ՝ 1946 թվականին, Փարիզում: Դրանք ներկայացնում ենք ստորև:

«Յուշեր Կոմիտաս Վարդապետի շուրջ

Անզուգական, անմոռանալի բարեկամ Կոմիտաս հայրսուրբ, ու՛ր է հոգիդ, արդեոք կը լսե՞ս բոլորիս ողբը քեզի պէս մեծ հայի, մեծ երաժշտի 75 ամեակը տօնելու, առանց քեզի...

Անվերջ յիշատակներ կը զարթնեն իմ մէջ և կը տեսնեմ քեզի՝ բարակ, նիհար երիտասարդ սարկաւազ, նոր աւարտած Էջմիածնի Ճեմարանը, ուրախ, ծիծաղկոտ, պատրաստ մեկնելու Բերլին՝ կատարելագործուելու քո ընտրած մէծ երաժշտական ասպարէզի մէջ, լեցուն լոյսերով, լի անվերջ եռանդով...

Թիֆլիզի այդ տպաւորութիւններից յետոյ քու Փարիզ գալը 1906 թուականին, քո առաջին այցելութիւնը, մեր երաժշտական ժամանցները և կամաց-կամաց ազատուելը Բերլինի չոր դասատուութիւնից: Այն բոլոր ներշնչումները, որ Փարիզի սքանչելի

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 164-165:

²²⁸ Յուշեր Կոմիտաս Վարդապետի շուրջ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 224:

երաժշտական մթնոլորթը այնպիսի մեծ երաժիշտները, ինչպես Դեբիսի, Ֆորե, Ռավել, Ռոսսիլ (U. Debussy, Gabriel Faure, Maurice Ravel, Roussel), քրոջս ամուսինը մեծ երաժշտագետ գիտնական Լուի Լալուան (Louis Laloy) և քոյրըս ազատեցին երաժշտական հոգիդ գերմանական դպրոցական կաշկանդումից:

Ինչպե՛ս չը յիշեմ քո ուրախ զանգը և ներս մտնելը ծիծաղկոտ, կենսուրախ «Մարգո ջան, նոր կտոր եմ բերիլ քեզի, տե՛ս, ինչպես պիտի հնչե՛» և կը վազեիր դէպի դաշնամուրը և մեղեդիները ու դաշնաւորումները կը լցնեին սրահը-բայց փոփոխումներն էլ կը յետևէին, որովհետև միշտ կատարելիութիւն կը փնտռէիր, չըգոհանալով երբեք ըրածիդ:

Իսկ քո առաջին համերգը Փարիզում 1906թ. Salle des Agriulteus դահլիճում, երբ աննման, կարծես արտասուքներով շաղաղուած ծայնըդ հնչեց և յուզեց ամբողջ հասարակութիւնը...

Ամեն Փարիզ գալըդ տոն եղաւ մեզ համար և հայ հասարակութեան համար՝ թէ եկեղեցում, թէ երաժշտական սրահներում, թէ մասնաւոր բարեկամներիդ մօտ և կարելի էր հետևել քո երաժշտական հորիզոնի ընդլայնումը, ազատութիւնը, ինքնորոյնութիւնը ...

Ինչպե՛ս նկարագրեմ արտասովոր յաջողութիւնը (այդ խոսքը չի էլ կարող արտայայտել այն խոր տպավորութիւնը և յուզմունքը, որ առաջ բերիր Զուեցարիացի Բալ (Bâle) քաղաքում հաւաքուած աշխարհիս մեծամեծ երաժշտական համագումարին (1914թ.):

Նշանաւոր երաժշտագետները կըսեին ինձի, թէ երբեք այդպիսի խոր երաժշտական վայելում և յուզմունք չեն զգացած, հասկանալով թէ քո երաժշտական մեծութիւնը և ծայնիդ կատարեալ վարպետութիւնը:

Ա՛խ, ինչու չը մնացիր Եւրոպայում, հեռու բարբարոս ժողովուրդէն, որ տակն ու վրայ առաւ քո զգայուն հոգիդ ու տապալեց ոյժերըդ:

Ինչպես խօսեմ այդ փառաւոր երաժշտական յաջողութիւններից յետոյ հիւանդանոցի մասին, ուր մնացիր փակուած տարիներ՝ անտարբեր, հեռու ամենքիցս, կարծես արդէն ուրիշ աշխարհ մեկնած...

Հանգիստ քեզի, թանկագին Հայր Սուրբ՝ հեռու աշխարհիս բոլոր

չարութիւններից, վատութիւններից, կ'ուզեմ քեզի երևակայել աւելի երջանիկ և նոյնչափ անձնուէր հայ երաժշտութեան համար, որին կատարեալ ներշնչողը-հայրը եղած ես և մնալու ես յաւիտեան:

Մարգարիտ Բաբայեան
Դեկտ. 1, 1946, Փարիզ»²²⁹:

3.2. Մարգարիտ Բաբայանի և Կոմիտասի նամակագրությունը

«...Իսկապէս ես յանցաւոր եմ. այսքան ժամանակ է քեզ բան չեմ գրում: Ինչ անենք, ես նամակի բարեկամ չեմ»²³⁰:

Այս խոստովանությունը, որի հեղինակը Կոմիտասն է, ուղղված է Մարգարիտ Բաբայանին՝ 1912թ. դեկտեմբերի 15-ին Կ.Պոլսից նրան հասցեագրված նամակում:

Եվ այդուամենայնիվ՝ Կոմիտասի ծավալուն Նամականին նրա գրական ժառանգության կարևոր մասն է: Այն ընդգրկում է շուրջ երկու տասնամյակ: Առաջին պահպանված նամակը գրված է 1894թ. փետրվարի 6-ին և հասցեագրված է Մեսրոպ Սմբատյանին, ով Կոմիտասին ձեռնադրել էր աբեղա, իսկ վերջինը՝ 1914թ. հոկտեմբերի 13-ին և ուղղված էր Երվանդ Հակոբյանին: Կոմիտասի նամակները հասցեագրված են Սոֆյա Բաբայանին, Մարիամ Թումանյանին, Հովհաննես Թումանյանին, Մատթեոս Իզմիրլյանին, Գարեգին Լևոնյանին, Բարսեղ Կորգանյանին, Անտոն Մայիլյանին, Վահրամ Մանկունուն, Սպիրիդոն Մելիքյանին, Ալեքսանդր Մյասնիկյանին, Արշակ Չոպանյանին, Սիրանույշին, Նիկողայոս Տիգրանյանին և էլի շատ-շատերին:

Իր ստեղծագործական երկարատև կյանքի ընթացքում Մարգարիտ Բաբայանը նամակագրություն է ունեցել Նիկողայոս Տիգրանյանի, Մուշեղ Աղայանի, Ռուբեն Զարյանի, Գառնիկ Ստեփանյանի, Ռոբերտ Աթայանի, Շուշանիկ Ափոյանի, Հարո Ստեփանյանի, Շուշանիկ Բաբայան-Լալուայի, Արշակ Չոպանյանի, Վարդան Սարգսյանի, Գոհարիկ Ղազարոսյանի, Մաղաքիա արք. Օրմանյանի, Պոլինա Վիարդոյի, Կ.Դեբյուսիի, Մ.Ռավելի, Ռ.Դյուկասի, Վ.դ'Էնդիի, Լ.Լալուայի, Պ.Կազալսի, Մ.դե Ֆալյայի, Կ.Բալմոնտի, Ա.Չերեպանինի և էլի շատ ու շատ երաժիշտների ու մտավորականների հետ:

²²⁹ Նույն տեղում:

²³⁰ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի, Երեւան, 2009, էջ 211:

Ծավալուն ու արժեքավոր է Կոմիտասի և Մարգարիտ Բաբայանի նամակագրությունը: Կոմիտասի՝ իրեն հասցեագրված նամակներից ծավալուն հատվածներ Մ.Բաբայանը հրատարակել է Փարիզում՝ 1935 թվականին լույս տեսած իր «Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով» հոդվածում²³¹:

Կոմիտասի և Մ.Բաբայանի նամակագրությունն ընդգրկում է 1905-1914 թվականները: Ի դեպ՝ Կոմիտասը շատ բարձր է գնահատել Մ.Բաբայանի գործունեությունը: Արդեն 1912 թվականին նա նկատել է. «Ուրախ եմ, որ դուն էլ գոհ ես քու աշակերտներից ու ահագին գործ ես կատարում. արդեն իսկ քեզ ճանաչեցին Փարիզում, այս մի մեծ ու ուժեղ գրաւական է գործերիդ յաջողութեանը համար, եւ որ գլխաւորն է, ապագադ պայծառացաւ ու մի ընդարձակ տեղ գրաւեցիր հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ քո աննկուն ու եռանդուն աշխատութեամբդ օտարութեան մէջ, ուր քեզ աւելի՛ են հասկանում, քան քու հայրենիքումդ...»²³²:

Մեր նպատակն է՝ տարաբնույթ բովանդակությամբ նամակների միջոցով ուրվագծել Կոմիտասի՝ արվեստագետի, մարդու և մտածողի կերպարը:

Թեև Կոմիտասն իր նամակագրության մեջ զուսպ է ու ինքնամփոփ, այդուամենայնիվ՝ Մ.Բաբայանին ուղղված նամակներում դրսևորվում է նրա հետաքրքրությունների բազմակողմանիությունը, մտքի սրությունն ու անկախությունը, կենդանի ու նուրբ դիտողականությունը, շրջապատող աշխարհի հանդեպ վերին աստիճանի զգայուն վերաբերմունքը: Նամակները բացահայտում են «այդ անզուգական անձի հոգին՝ մերթ թախծագին և ալեկոծ ծով, յաճախ վիրաւորուած սիրտ, մերթ մանկական զուարթութիւն, անսահման բարութիւն և մարդասիրութիւն, մանաւանդ ոգևորութիւն, յոյս, ու անվերջ ու անխոնջ աշխատասիրութիւն»²³³:

Մ.Բաբայանին հասցեագրած իր առաջին նամակը Կոմիտասը գրել է 1905թ. հունիսի 25-ին Էջմիածնից, իսկ վերջինը՝ 1914թ. հունիսի 23-ին՝ Փարիզից: Ինչ վերաբերում է Մ.Բաբայանի՝ Կոմիտասին ուղղված նամակներին, ապա դրանցից պահպանվել են ընդամենը վեցը. գրվել են դրանք 1910թ. մայիսի 15-20 Լոնդոնից, 1911թ. հոկտեմբերի 18-ին Փարիզից, 1912թ. հուլիսի 21-ին Փարիզից, 1912թ. հուլիսի 23-

²³¹ Տե՛ս **Բաբայան Մ.**, Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով, «Մշակոյթ», Փարիզ, 1935, N 3-4, էջ 153-165:

²³² Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, էջ 210:

²³³ Տե՛ս **Բաբայան Մ.**, Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով, էջ 165:

ին Փարիզից, 1912թ. նոյեմբերի 3-ին Ժնևից և 1913թ. ապրիլի 10-ին Փարիզից:

Կոմիտասի և Մ.Բաբայանի նամակագրության ուսումնասիրությունը ցույց տվեց հետևյալը:

Ա. Յավոք, նամակագրությունն ամբողջությամբ չի պահպանվել, թերի է, բացակայում են մի շարք նամակներ, որոնց մասին տեղեկանում ենք այլ նամակներից: Այսպես՝ 1905թ. հունիսի 25-ին Էջմիածնից Կոմիտասը գրում է.

«Մեծարգոյ Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան,

Ձեր նամակն ստացայ անկողնում հիւանդ պառկած ժամանակ»²³⁴: Այս նամակը, որի մասին հիշատակում է Կոմիտասը, չի պահպանվել:

1916թ. հոկտեմբերի 23-ի իր նամակում Կոմիտասը գրում է.

«Սիրելի՛ օր. Մարգարիտ,

Ձեր նամակիկն ինձ անչափ ուրախացրեց»²³⁵: Այս նամակիկը նույնպես չի պահպանվել:

Կամ՝ 1906թ. դեկտեմբերի 6-ին Կոմիտասը Փարիզից գրում է.

«Սիրելի՛ օրիորդ Մարգարիտ,

Ձեր նամակն ինձ շատ մխիթարեց... »²³⁶:

Կամ՝ 1907թ. սեպտեմբերի սկզբին Բեռլինից գրում է՝

«Սիրելի՛ Մարգարիտ,

Ձեր նամակն ինձ շատ ուրախացրեց»²³⁷:

Կամ՝ 1909-ին Էջմիածնից գրում է՝ «Որքան ուրախացայ նամակիդ»²³⁸:

Կամ՝ 1910թ. դեկտեմբերի 17-ին Ջմյունիայից Կոմիտասը գրում է.

«Սիրելի օրիորդ Մարգո,

Նամակն ստացայ, շատ ուրախ եմ, որ բոլորդ էլ ողջ եւ առողջ էք, զիս կը յիշէք կոր եղեր»²³⁹:

Կամ՝ 1911թ. հունիսի 12-ին Կահիրեից գրում է.

²³⁴ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, էջ 88:

²³⁵ Նույն տեղում, էջ 103:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 106:

²³⁷ Նույն տեղում, էջ 124:

²³⁸ Նույն տեղում, էջ 176:

²³⁹ Նույն տեղում, էջ 192:

«Սիրելի օրիորդ Մարգարիտ,

Նամակդ ստացայ. սրտագին շնորհակալություններս տուածդ լիաբեռն ու կտրուկ բացատրությունների համար»²⁴⁰:

Իսկ Մ.Բաբայանին Կ.Պոլսից հասցեագրած Կոմիտասի 1912թ. մայիսի 12-ի նամակում կարդում ենք. «Ամերիկա գնալու մասին էիր գրել, բայց առ այժմ ստիպուած եմ այդ միտքը յետաձգել, մինչեւ որ մի գործ գլուխ բերեմ»²⁴¹:

Իսկ արդեն 1914 թվականին գրված նամակում կարդում ենք. «Ցաւում եմ, որ նամակդ շատ ուշ հասաւ... »²⁴²:

Նշված բոլոր նամակները դեռևս հայտնաբերված չեն:

Բ. Նամակներից «առաջին ձեռքից» տեղեկություններն ենք ստանում Կոմիտասի գործունեության վերաբերյալ. նա պատմում է առաջիկա ու հեռանկարային ծրագրերի, տեղի ունեցած համերգների, դասախոսությունների և ստեղծագործական աշխատանքների մասին:

Այսպես՝ 1907թ. հունիսի 7-ին Լոզանից գրում է. «Ժընեւի համերգն սքանչելի անցաւ. դասախօսութիւն արի ժընեւ, Լօզան եւ Բեռն: Այսօր կրկին Լօզան եկանք. Արշակը պէտք է կարդայ հայ բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան մասին, եւ ես պէտք է երգեմ»²⁴³:

Նամակներում Կոմիտասը տեղեկություններ է հաղորդում իր Պատարագի վերաբերյալ: «Վեհափառի անակնկալ մահը ինձ այնպիսի աշխատութեան մէջ ձգեց, որ դեռ նոր է խելքս գլխիս գալիս: Երևակայի՛ր մի բանակ կոտրած ձայներ, ապականուած մտքեր, փճացած անհատներ, որոնք այս կամ այն կերպ ճեմարանի աշակերտութեան են արժանացել, միւս կողմից, հազար ու մի կողմից կրթուած պատգամաւորներ, պատուաւոր ներկայացուցիչներ պետութեան, ընտիր հասարակութիւն ազգային և մանաւանդ օտար, ահա քեզ երկու հակադրութիւն, հաշտեցու՛ր իրար հետ. այդպիսի հանգամանքների մէջ ես էլ նոր եկած այստեղ, ոչ խումբ կայ, ոչ ժամանակ: Փառք Աստուծոյ մեր հասարակութիւնն էլ խիստ

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 197:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 209:

²⁴² Նույն տեղում, էջ 228:

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 121:

պահանջկոտ. դեռ արի խումբ պատրաստիր ու երգել տուր, որ քո և Ս.Էջմիածնի պատիւը բարձր մնայ օտարների առաջ:

Սկսեցի պատրաստութիւն տեսնել. ահա թէ ինչպէս: Թէպէտև պատարագն ունիւմ ամբողջապէս գրուած, բայց խառն խմբի համար է. այժմ ճեմարանում փոքր աշակերտներ չկան, որովհետև Ա. և Բ. դասարանները փակ են, ուրեմն պէտք է գործ սկսել մեծ աշակերտների ձեռքով միայն: Պէտք էր նոր պատարագ գրել արական խմբի համար»²⁴⁴: Եվ մեկ շաբաթվա ընթացքում Կոմիտասը, օրական 14 ժամ զբաղվելով՝ 6 ժամ տանը պատրաստում է Պատարագը, 8 ժամ ճեմարանում պարապում աշակերտների հետ:

1908թ. հուլիսի 2-ի նամակում Կոմիտասը տեղեկացնում է. «Այս ուսումնական տարին անցաւ ինձ համար բաւական շահաւէտ կերպով: Տուի 5 համերգ եւ 6 դասախօսութիւն կարդացի: Մեծ քանակութեամբ երգեր եմ դաշնակել երգի եւ նուագարանի համար: Սկսել եմ *Հայ քնարի* միաձայն հրատարակութիւնը մեր դպրոցների եւ առձեռն գործածութեան համար փոքրիկ տետրակներով. իւրաքանչիւր տետրակ պարունակելու է միայն մի տասնեակ երգ. երեւի այս աշնան Ա. տետրակը կը հրատարակեմ»²⁴⁵: Այնուհետև անդրադառնում է Շուշանիկ Բաբայանի համար նախատեսված գործերին. «Շուշիկին ասացէք, որ *Րանգին* պատրաստ է բոլորովին, եւ ո՛չ մի ճապաղ բան չեմ թողել. շատ պարզ ու միաձեւ, միեւնոյն ոճով կազմեցի մինչեւ վերջը, այնպէս որ մի սիրուն ամբողջութիւն է կազմում: *Շորորի* նոր կտորներ եմ ծայնի առել եւ լրացրել. պատրաստ է նոյնպէս *Հեքիարին*: Տեղական բոլոր պարերը՝ կենտապարերը կազմել եմ ճիշտ ուղարկածս «Շուշիկի» պարի ձեւով, չեմ իմանում հաւանե՞ց. ես որ շատ եմ հաւանել, չը գիտեմ»²⁴⁶:

Կոմիտասը դրվագներ է ներկայացնում իր համերգային գործունեությունից: Այսպես՝ 1910թ. դեկտեմբերի 17-ին Զմյուռնիայից գրած նամակում նա տեղեկացնում է. «Սիրելիս, ես այս ամռանն այստեղեր, սկսելով հայրենիքիցս, 5 համերգ կազմակերպեցի: Այս նամակն էլ գրում եմ Զմյուռնիայից, ուր 6-ը պատրաստելու վերայ եմ. յետոյ պիտի դառնամ Կ. Պոլիս եւ տամ 7-ը՝ հօգուտ ազգային հիւանդանոցի, ապա

²⁴⁴ **Բաբայան Մ.**, Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով, էջ 161-162:

²⁴⁵ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, էջ 141:

²⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 142:

պիտի մեկնեմ Ատաբազար՝ 8-ը տալու, եթէ ուրիշ տեղից հրաւեր չստանամ ուղղակի Վիեննայի վրայով Փարիզ պիտի գամ, բայց ե՞րբ, չեմ իմանում. այնուամենայնիւ կը գրեմ»²⁴⁷:

Ուշագրավ են տեղեկությունները Եգիպտոսում 1911թ. տեղի ունեցած համերգների մասին: «Աղէքսանդրիոյ համերգն էլ շատ յաջողութեամբ պսակուեցաւ եւ այժմ Գահիրէ եմ. տեղիս հայութիւնը փափագում է խումբը տեղափոխել եւ համերգը կրկնել»²⁴⁸: «Այս տարի,- շարունակում է Կոմիտասը,- տուել եմ 17 համերգ եւ դասախօսել եմ 12 անգամ»²⁴⁹:

Իր սրտագին բարեկամ Մ.Բաբայանի հետ Կոմիտասը կիսվում է իր ծրագրերի՝ մասնավորապէս Կ.Պոլսում կոնսերվատորիայի կազմակերպման, մասին:

«Յոյս ունեմ,- գրում է Կահիրեից 1911 թվականի հունիսի 12-ին,- Կ. Պոլսոյ մէջ մի երաժշտարան բանալու, բայց դեռ խնդիրը ծեծուում է խօսքով, երբոր հոսոսները գործի անցնեն, բանն էլ կը պսակուի»²⁵⁰: Իսկ մեկ տարի անց՝ 1912թ. մարտին խոստովանում. «Այժմ բոլոր ուժերս կրկնապատկել եմ, որ երաժշտանոցի գործը գլուխ բերեմ. ուզում եմ նախ շէնքը գլուխ բերել, որ տեւական լինի. ուստի գործը ձգձգում է մի քիչ, բայց հոգ չէ, յոյսս վառ է, անպատճառ գլուխ պիտի հանեմ եւ քեզ էլ պիտի քաշ տամ էստեղ»²⁵¹: Ապա շարունակում՝ «Ախ, որքան եմ ցանկանում, որ մեր երաժշտանոցը բացուէր եւ դու էլ գայիր այստեղ ու միասին առաջ մղէինք երաժշտութիւնը մէր շրջանակի մէջ. չես իմանում թէ ինչ ընդունակութիւններ կան եւ որքան սիրում են գեղարուեստ, թէեւ անպատրաստ են եւ չեն հասկանում, երբ դպրոցը բացուի, մեծ բան կարող ենք անել. հենց որ մի քիչ ապահով դրութեան մէջ ընկնի գործը, քեզ կը գրեմ եւ կը գաս»²⁵²:

Առանձնահատուկ ոգևորությամբ է Կոմիտասը խոսում Կ.Պոլսում իր ստեղծած «Գուսան» երգչախմբի մասին: «Խումբս,- գրում է Կ.Պոլսից 1912թ. մայիսի 12-ին,- որի անունը «Գուսան» եմ դրել (հին Գողթան հայ երգիչների, ժողովրդական աշուղների անունով, որ գուսան էին կոչւում), շատ յառաջադիմեց. եկող տարի աւելի կատարեալ

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 192:

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 197:

²⁴⁹ Նույն տեղում:

²⁵⁰ Նույն տեղում:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 205:

²⁵² Նույն տեղում, էջ 206:

կը լինի, եւ շատ բան կարող եմ անել: Ժողովրդի մէջ համակրանքս շատ է, բայց դեռ շարժուող չե՛ն. ստրկութիւնն այնպէ՛ս է ճզմել, որ ինքնորոյն ու վստահ գործի եռանդ չէ մնացել մէջերնին»²⁵³:

Իսկ մինչ այդ՝ 1912 թվականի մարտին գրել էր. «Մշտական խումբ ունեմ, բաղկացած 200 հոգուց, երկսեռ եւ ընտիր ծայներ. թէ՛ ընդունելութիւնը եւ թէ՛ ընտրութիւնը խիստ եմ կատարել, որպէսզի գործը հիմնաւոր բռնեմ»²⁵⁴:

Նամակագրության մէջ Կոմիտասը ծավալուն տեղ է հատկացրել իր ստեղծագործական աշխատանքի հարցերին: 1906թ. հուլիսի 14-ին Բեռլինից գրում է. «Ես այժմ երգերի տպագրութեամբ եմ զբաղուած եւ շարունակ նորանոր դիտողութիւններ եմ անում. այնպէս որ երբ գործը վերջանայ շատ հետաքրքրական է լինելու, թէ ինչպէս մեր ժողովրդի ամբողջ սիրտն ու հոգին ներքին ու արտաքին կեանքը խորապէս դրոշմուած է ծայների եւ տաղաչափութեան մէջ»²⁵⁵:

Գ. Նամակներում ուրվագծվում են Կոմիտասի գեղագիտական հայացքները, ձևակերպվում հայ երաժշտության վերաբերյալ նրա տեսակետները: Այսպես՝ 1907թ. սեպտեմբերի սկզբին Բեռլինից գրված նամակում կարդում ենք հետևյալը. «Բայց չէ որ, իսկապէս ո՛չ մի գեղարուեստական գործ վերջակէտ չունի, այնպէս էլ իմը. եթէ երկրորդ տպագրութեան արժանի լինեն նոյն երգերը, շատ բաներ արդէն ինքս եմ նկատել ու փոխելու՝ պարզելու եմ. երբ մարդ մի բանով երկար ժամանակ ու անընդհատ, տաք զբաղում է, քննական ուշքը կորցնում է եւ նորա տեղն է բռնում դէպի միշտ բարձրը մղող եւ նոյնիսկ, մասամբ էլ կոյր եռանդը, որ պարզ գաղափարի ու երեւակայութեան առաջ մի յափշտակիչ, դիւթական, նուրբ քօղ է քաշում, որ մի առ ժամանակ սխալներն ու անհարթութիւնները կամ պարզ ու վսեմ, դիւմբոնելի ու գործի ոգուն համապատասխանող կամ նորա բնոյթը որոշող գծերն անյայտացնում ու չքացնում է եւ մարդ իբր կատարեալ բան է տեսնում»²⁵⁶:

Անդրադառնալով հայ երաժշտության ներդաշնակման առանձնահատկություններին, Կոմիտասը նշում է. «Հայ եղանակները, ինչպէս նոցա ոգին պահանջում է, ներդաշնակելը որքան պարզ է, նոյնքան աւելի դժուար է. յետոյ,

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 209:

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 206:

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 97:

²⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 125:

դեռ մենք հայերս, պէտք է մեզ համար ոճ ստեղծենք ու ապա թէ համարձակ առաջ գնանք: Ես դեռ ցարդ ստացել եմ ուրիշներից եւ այժմ, նոր եմ սկսում (ըստ իմ հասկացողութեան եւ ճաշակի, նախապատրաստութեան ու պաշարի) հայ եղանակներին համաձայն ոճով դաշնակել: Ժամանակ է լինում, որ ես ընկղմված եմ կատարելապէս միայն հայ երաժշտութեան մէջ եւ ահա այն ժամանակ ես գրում եմ, ստեղծում եմ այնպիսի բան, ինչպիսին յարմար է մեր երաժշտութեան ոգուն. բայց լինում է եւ ժամանակ, որ, առանց իմ կամքի, ընկնում եմ մի այնպիսի երեւակայութեան շաւղի վերայ, որ կա՛մ հայկական չէ, կա՛մ նորա կողքիցն է անցնում:

Բայց եւ այնպէս ես պիտի հասնեմ նպատակիս, նոյնիսկ եթէ ամբողջ կեանքս իսկ վրայ դնեմ: Դորա համար, շատ թանգ են իմ սրտակից բարեկամներիս իւրաքանչիւր, նոյնիսկ չնչին համարած կամ բծախնդիր նկատողութիւնները. ես կատարեալ չեմ, ինչպէս բոլոր մարդիկ, բայց կատարելութեան ձգտող, նոյնիսկ այն դէպքում, երբ ես մերժում եմ մէկի կարծիքը. թէեւ մերժում եմ առժամանակ, բայց այդ ինձ մտածել է տալիս, թէ ինչու՞ այս կամ այն կտորը դուր չէ եկել մէկին կամ միւսին եւ ես աշխատում եմ հարցը լուծել»²⁵⁷:

Նամակներում ակնհայտ է Կոմիտասի հիացումը հայ ժողովրդի մտավոր և գեղարվեստական ներուժով. «... մեր մտքի ու սրտի զէնքը այնքան թափանցիկ, այնքան կենսունակ է, որ օտար մտքերն ու սրտերը՝ ուզե՛ն-չուզե՛ն պիտի գերեն. Ահա՛, այս է կենդանի զէնքը, որի զինուորն եմ ե՛ւ ես, ե՛ւ դու, ե՛ւ բոլոր նոքա, որոնք իրենց ցեղի ազնիւ, միտքն ու սիրտն են հրապարակ հանում եւ այնո՛ւ շարժում սառն քաղաքագէտի պաղ սիրտը՝ մի փոքր էլ մեր կենսունակ եւ մարդկութեան պիտանի ժողովրդին ու ազգին նայելու, խնայելու եւ նորա մասին մտածելու»²⁵⁸:

Մ.Բաբայանին հասցեագրված նամակներում թեւ գլխավորապէս իշխում է զվարթ տրամադրությունն ու մեզ է ներկայանում կատակասեր Կոմիտասը, սակայն մերթ ընդ մերթ հնչում են նաև հուսահատական նոտաներ:

Այսպէս, 1906թ. հուլիսին Կոմիտասը Բեռլինից գրում է. «Ինձ հրաւիրել են նորից պաշտօնապէս ուսուցչութեան էջմիածին: Մերժեցի, որովհետեւ վճռել եմ դպրոցական ասպարէզից բոլորովին քաշուել եւ իմ գլխի ճարն անել: Ոչ ոք գրեթէ չի մտածում ինձ

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 125:

²⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 223:

ձեռք մեկնել, ուժերս սպառում են, եռանդս հատնում, հասակս անցնում:

Եթե եմ այստեղ, հաւատացէք միայն եւ միայն իմ մի քանի կոպէկ ռոճիկովս, որի վերայ եթէ յոյս դնեմ, քաղցած կը մեռնեմ. ահա այս բոլորը ինձ ստիպում են, քաշուել, որ առաջ կեանք ապահովել մի քիչ, ապա թէ գործի կաշել:

Այս եօթ տարի ձրի ծառայելով, թոքերս մաշելով, առողջութիւնս քայքայելով համբերեցի, ոչ մի տրտունջ չը հանեցի. բայց փոխանակ խրախոյսի ոչ թէ նախատինք, երանի նախատինք լինէր, լոկ անտարբերութիւնով վարձատրեցին ինձ:

Իհարկէ, վերարկու ենք հագել, պարտական ենք, իշու պէս չարքաշ լինել, կարօտ կեանք վարել. վայ քեզ, թէ բերանդ բաց ես արել, էլ հաստափոր, էլ ձրիակեր, էլ պորտաբոյժ, էլ ինչ չգիտեմ անուններ ժառանգես: Էհ, էլ ինչու Ձեր գլուխն եմ ցաւացնում. սիրտս կտոր կտոր է լինում, չեմ իմանում, ինչպէս հովանամ: Ներողութիւն, որ Ձեզ անհանգստացնում եմ անձնական բաներով»²⁵⁹:

Նույն՝ 1906 թվականի դեկտեմբերի 6-ին արդեն Փարիզից գրած նամակում կարդում ենք.

«Սիրելի՛ օրիորդ Մարգարիտ,

Ձեր նամակն ինձ շատ մխիթարեց, բայց եւ այնպէս, մարդիկ հաւատում են աւելի վատ լուրերին, քան լաւերին. Եւ անուանարկուածը երկար ջանքեր պէտք է գործ դնէ, որ կարողանայ անպիտանների միտքը մաքրէ: Բայց կասէք, ի՞նչ փոյթ, թող չարն իր չարութեան մէջ խեղդուի: Իրաւ է, ես էլ եմ կրկնում ժողովրդի հետը այն վեհ միտքը, թէ՛ «գէշ մարդու օր արեւը սեւ հողի տակով արէք». միեւնոյն ժամանակ աջ ու ձախ եմ նայում, տեսնում, որ մարդիկ առաւել վատահոգի են քան բարեհոգի. չը կան, եթէ կան, չեն երեւում, այնպիսիները, որոնք չարերի վերայ արհամարհանք տածեն, ընդհակառակը, մարդկային թոյլ եւ շատ տկար կողմերից մէկն էլ այն է, որ լսածին հաւատալ են ուզում առանց ճշմարտութեան կշիռ ունենալու, այո՛, շատ հեշտ է դատելը՝ մանաւանդ ուրիշին, բայց դատուել ո՛վ է ցանկանում. մարդասպանը նոյնիսկ դատից խուսափում է, ուր մնաց անմեղն ու անպարտը: Ես էլ, թէեւ ներսս բոլորովին մաքուր ու ջինջ է, ինչպէս պայծառ ու յստակ վտակ, բայց չար մարդիկ քար են ձգում ու պղտորում: Անշուշտ, կանցնէ պղտորումը, էլի վճիտ կը լինի, բայց եւ այնպէս

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 98:

աղտորելուց յետոյ: Գէթ մի այնպիսի չար բան արած լինէի, որ անպատուաբեր լինէր իմ կոչման, սիրտս չէր ցաւի, կասէի՝ «Հնծիր՝ ցանածո», բայց չարի բերանը չփի է լցրած»²⁶⁰:

Եվ իհարկե՛ մեծ երաժշտին ամոքում է արվեստի հզոր ուժը: «Էլի մոռացել եմ բոլոր բաները,- գրում է Կոմիտասը,- իմ ազնիւ, հաւատարիմ նուագարանս, որ հասարակ սնդուկ է, մետաղի թելով, նա՛ անգամ ինձ հասկանում է եւ ես իմ սիրտը բաց եմ անում նորա առաջ, նա ինձ կարեկցում է, որպէս ինքս կցանկայի, նա ինձ հասկանում է, որպէս ես ինքս ինձ, նա ինձ մխիթարում է իմ սրտից բղխած հեծկլտանքների արձագանգն ինձ անդրադարձնելով, եւ ես էլի մխիթարում եմ ինձ եւ ասում, որ կայ բնութեան մէջ մի ազնիւ բան՝ գեղարուեստը, որին ամենքը մատչելի չեն, եւ հէնց այնտեղ եմ գտնում իմ անդորրութիւնը եւ հանգստութիւնը եւ զգում եմ, որ մի վայրկեան հեռու եմ սլացել աշխարհի անօրէնութիւններից: Յաւն անցաւ, սպին մնաց: Աստուած իրանց բարին տայ: Վաղը կը գամ եւ տետրակներն էլ հետս կը բերեմ»²⁶¹:

Ապա կրկին վերադառնում է Կոմիտասի խառնվածքին բնորոշ լավատեսությունը. «Բոլորին նուից բալել եմ գլում, սատ ապլիք, ուլախ լինիք, չալը չոլում չոլանա, իսկ սատանան կուլանա: Ամէ՛ն»²⁶²:

1909-ին Էջմիածնից Կոմիտասը գրում է. «... հոգիս բերանս է հասել. երեւակայիր, որ շրջապատուած եմ թանձր մառախուղով, ուզում եմ լոյս, պայծառ լոյս տեսնել, հեռանալ վերև, շատ վեր, այրող արեւի հետ ապրել, բայց ճանապարհն չեմ գտնում, անիրաւ օդի մէջ խեղդամահ եմ լինում. մարդ չը կայ, որին բանաս սիրտըդ, մարդ չը կայ, որից մի բան լսես, նստում եմ առաւօտից մինչեւ իրիկուն բութոյին պէս իմ սեղանի առաջ, գրում ու գրում... Գալիս է հանգստի րոպէ, մարդ ես որոնում, որ գրածդ երգես, նուագես եւ կարծիք լսես,- չես գտնում: Դուրս եմ գալիս եւ վագրի պէս այս ու այն կողմն եմ շուռ գալիս մեն մենակ իմ պարտիզում եւ տանիքի վերայ:

Ես զարմանում եմ, թէ ինչո՞ւ մինչեւ այժմ դեռ չեմ խելագարուել այս մթնոլորտի խարդախ վայրերում: Մէկ ուզում եմ թռչեմ, հեռվում միայնակ, մէկ ուզում եմ փակուեմ մենակ ու՝ ճգնեմ, բայց ինչ եմ անում, որ չեմ ճգնում... այո, բայց ո՛չ այսպիսի, այլ իմ

²⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 106:

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 107:

²⁶² Նույն տեղում, էջ 109:

մուսայիս հետն եմ ուզում միայնակ ապրել, որ սիրտըս չը պղտորուի, միտքըս չը խարդախուի, հոգիս չը խռովի եւ խիղճըս չը մեռնի... Բայց եւ այնպէս չեմ յուսահատուել. աշխատում եմ, շատ բան են գրել, շատ բան եմ արել, քեզ էլ չեմ մոռացել եւ քո բաժինն էլ եմ պատրաստել, որ եւ ստացիր այս գրիս հետ միասին, իբր նմոյշ շատից»²⁶³:

Դ. Հայտնի է, որ Կոմիտասի գրական ժառանգության կարևոր մասն են նրա մի քանի տասնյակ բանաստեղծությունները, որոնք նրա կյանքի օրոք չեն տպագրվել: Ինչպես նկատել է Լևոն Միրիջանյանը. «Պարզապես հեղինակն իրեն չի համարել կոչումնավոր բանաստեղծ և գրել է ինքն իր համար: Երբեմն միայն՝ ամենամտերիմներից մեկի ալբոմում թողել է որևէ չափածո հիշատակ»²⁶⁴: Ահավասիկ՝ Մ.Բաբայանին հասցեագրված նամակներից մեկում Կոմիտասը գետեղել է հետևյալ բանաստեղծությունը՝

«Կար ու չը կար,
Մի մոծակ կար:
Բզզաց,
Դզզաց
Եկաւ,
Նըստաւ
Ճակտիս վըրան,
Բացաւ բերան,
Հանեց իր փուշ,
Ու եկաւ կուշ,
Ձայնը կտրեց,
Ինձի խաբեց
Կըծեց, ծակեց,
Թոյնը թափեց,
Նըշան դրաւ,
Ելաւ, թըռաւ:

«Մոծա՛կ անկոչ,
Երկարապոչ,
Դու բան չունի՞ս,
Դու քուն չունի՞ս,
Իմ ճակատիս
Դու ի՞նչ ունիս:
- «Այդ պարտքըս է,
Բայց ինձ լըսէ:
Սազով,
Նազով,
Ձայն եմ տալիս,
Այնպէս գալիս:
Ըզգուշացի՛ր
Դու մըլուկից,

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 176-177:

²⁶⁴ Կոմիտաս, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1969, էջ 3:

Որ կրծում է
Կաշու տակից»²⁶⁵:

Ե. Նամակներում հառնում է Կոմիտասի պարզ ու անմիջական, սրամիտ ու մարդամոտ կերպարը: Ակնհայտ է Կոմիտասի հումորը. բավական է նշել 1907թ. փետրվարի 7-ին Փարիզից գրված նամակը՝

«Սիրելի՛ օլիոլդ Մալգալիտ,

Նախ եւ ալաջ կը հալցընեմ Ձեւ թանկագին ալողջութիւնը. Մեզ ու հալցընէք, փալք եւ գոհութիւն Աստըծու սատ տլուզ ենք եւ ալողջ»²⁶⁶: Նամակի վերջում նկարում է «Ես էլ ես եմ» «ինքնանկարը»²⁶⁷:

Այսպիսով՝ Կոմիտասի և Մ.Բաբայանի նամակագրության ուսումնասիրությունը ցույց տվեց հետևյալը:

- Յավորք, նամակագրությունն ամբողջությամբ չի պահպանվել, թերի է, բացակայում են մի շարք նամակներ, որոնց մասին տեղեկանում ենք այլ նամակներից:
- Նամակներից «առաջին ձեռքից» տեղեկություններն ենք ստանում Կոմիտասի գործունեության վերաբերյալ. նա պատմում է առաջիկա ու հեռանկարային ծրագրերի, տեղի ունեցած համերգների, դասախոսությունների և ստեղծագործական աշխատանքների մասին:
- Նամակներում ուրվագծվում են Կոմիտասի գեղագիտական հայացքները, ձևակերպվում հայ երաժշտության վերաբերյալ նրա տեսակետները:
- Հայտնի է, որ Կոմիտասի գրական ժառանգության կարևոր մասն են նրա մի քանի տասնյակ բանաստեղծությունները, որոնք նրա կյանքի օրոք չեն տպագրվել: Մ.Բաբայանին հասցեագրված նամակներից մեկում Կոմիտասը զետեղել է մի բանաստեղծություն:
- Նամակներում հառնում է Կոմիտասի պարզ ու անմիջական, սրամիտ ու մարդամոտ կերպարը:

²⁶⁵ **Բաբայան Մ.**, Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով, էջ 157-158:

²⁶⁶ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, էջ 112:

²⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 114:

3.3. Մարգարիտ Բաբայանը և Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակությունը

«Ձեր՝ արժանավոր աշակերտուհու անկեղծ նվիրվածությունը արժանավորագույն ուսուցչին շատ օգուտներ է բերել մեր երաժշտական մշակույթին, Կոմիտասի՝ այսօր մեզ մատչելի ժառանգության համար մենք շատ բանով Ձեզ ենք պարտական...»²⁶⁸:

Այս տողերի հեղինակն է կոմիտասագետ Ռոբերտ Աթայանը: Իսկ ուղղված են դրանք Մարգարիտ Բաբայանին:

Ինչպես գիտենք, 1949 թվականի սեպտեմբերի 26-ին՝ Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակի օրը, Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում է ընդունում Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության մասին, որի իրագործումը հանձնարարվում է ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիային: Ակադեմիայի նախագահությունը 1950թ. հունվարի 25-ի N 4 նիստում որոշում է 1950-ին սկսել Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակությունը: Խմբագրական հանձնախմբում ընդգրկվում են Ռոբերտ Աթայանը, Մուշեղ Աղայանը, Սամսոն Գասպարյանը, Քրիստափոր Քուշնարյանը, Մաթևոս Մուրադյանը²⁶⁹:

Հետագա տասնամյակների ընթացքում ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի երաժշտագետների մի քանի սերունդների՝ մասնավորապես Ռոբերտ Աթայանի և Գևորգ Գյոդակյանի, քրտնաջան ջանքերի շնորհիվ հրատարակվում են Կոմիտասի ժառանգության 14 հատորները (1960-2006):

Բնականաբար՝ այդ գործում կարևոր դեր է ունեցել Մարգարիտ Բաբայանը. Նրա՝ Փարիզի կոմիտասյան հանձնաժողովի փոխնախագահի, իսկ Արշակ Չոպանյանի մահից հետո՝ նախագահի շնորհիվ են Երևան հասել կոմիտասյան ձեռագրերը:

Մեր պրպտումների ընթացքում Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում գտնվող Մարգարիտ Բաբայանի արխիվում հայտնաբերված վավերագրերը նոր լույս են սփռում այդ իրողության վրա:

Ակադեմիայի նախագահության 1953թ. դեկտեմբերի 23-ի N 23 նիստում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի պատմության և տեսության

²⁶⁸ Ռ.Աթայանի 1960թ. մարտի 6-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁶⁹ Տե՛ս Ասատրյան Ա., ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ – 50, Երևան, 2010, էջ 29:

սեկտորի վարիչ է հաստատվում Ռուբեն Զարյանը²⁷⁰։ Շուտով նամակագրական կապ է հաստատվում վերջինիս և Մ.Բաբայանի միջև։ Այդ կապի արդյունքում, ինչպես հետագայում կխոստովանի Ռուբեն Զարյանը՝ «ստացվեց Կոմիտասի արխիվի նշանակալի մասը, որ այդ հանձնաժողովի («Կոմիտաս» խնամատար հանձնաժողով – Ն.Կ.) տրամադրության տակ էր»²⁷¹։

Ի դեպ՝ ինչպես հետագայում կխոստովանի Մ.Բաբայանը, Փարիզի Սովետական դեսպանատան Մշակութային կապի ներկայացուցիչ Վասիլի Վլասովը «այնքան դիրություններ եւ անկեղծ հետաքրքրվածամբ յարաբերութիւն ստեղծեց Երեւանի հայկական Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արուեստների Պատմութեան եւ տեսաբանութեան բաժնի եւ Փարիզի Կոմիտասեան Յանձնախումբի միջեւ»²⁷²։

ԳԱԹ Մ.Բաբայանի դիվանում հայտնաբերեցինք նրան ուղղված՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ռուբեն Զարյանի և գիտական քարտուղար, արվեստագիտության թեկնածու Մաթևոս Մուրադյանի նամակը, որը ներկայացնում ենք ստորև՝

«Փարիզի Կոմիտասյան հանձնաժողով,

Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանին

Հարգելի օրիորդ.

Երախտագիտության խորին զգացմունքով ստացանք Կոմիտասյան հանձնաժողովի և անձամբ Ձեր կողմից ուղարկված Կոմիտասի ձեռագիր և տպագիր նյութերը, ինչպես և Ձեր հրատարակություններից մեկական օրինակ։ Ստացված նյութերը բացառիկ արժեք են ներկայացնում մեր դարավոր երաժշտական կուլտուրայի պատմության համար։

Ձեզ հայտնի է, որ Սովետական Հայաստանում հետաքրքրությունը Կոմիտասի ժառանգության նկատմամբ չափազանց մեծ է և մենք անում ենք մեզանից կախված ամեն բան, որպեսզի բավարարենք ժողովրդի այդ կենդանի հետաքրքրությունը։ Ձեր ուղարկած նյութերը մեր աշխատանքի համար ներկայացնում են բացառիկ

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 31։

²⁷¹ **Զարյան Ռ.**, Մարգարիտ Բաբայան, Մայրամուտից առաջ, Ինքնապատում, հատոր երրորդ, էջ 335։

²⁷² Կտրտուկներ Մ.Բաբայանի գրածների, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234։

կարևորություն: Այդ պատճառով էլ այժմ մեր խմբագրական հանձնաժողովի բոլոր անդամները մանրամասնորեն ուսումնասիրում են Ձեր ուղարկած ձեռագրերը, որպեսզի կարողանանք հայտնաբերված ստեղծագործությունները զետեղել Կոմիտասի երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության համապատասխան հատորներում: Բացի այդ, Կոմիտասի մահվան 20-ամյակի կապակցությամբ մենք կազմակերպեցինք գիտական հաղորդումների հատուկ երեկո, որի ընթացքում մանրամասնորեն ծանոթացրինք ունկնդիրներին նոր ստացված նյութերի հետ: Այս նամակի հետ ուղարկում ենք մեր երեկոյի ծրագիրը և Կոմիտասի գերեզմանին դրված մահարձանի լուսանկարը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ մեր կողմից անպայման հաշվի կառնվեն Ձեր նամակում շարադրված ցանկությունները:

Անչափ երախտապարտ կլինենք, եթե Դուք կարողանայիք իրագործել Ձեր խոստումը՝ հավաքել Կոմիտասի մասին եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական մամուլում տպագրված հոդվածները: Մեզ հատկապես շատ են հետաքրքրում Ձեր անձնական հուշերը Ձեր մեծ ուսուցչի՝ Կոմիտասի մասին: Եթե դրանք տպագրված են, ապա խնդրում ենք մեկ օրինակ ուղարկել մեզ: Իսկ եթե ձեռագիր են, ապա կխնդրեինք ուղարկել նրանց պատճենը:

Մեզ հայտնի է, որ Ձեր և Կոմիտասի միջև երկար տարիներ շարունակ եղել է նամակագրական կապ: Մենք, դժբախտաբար, այդ նամակագրության վերաբերյալ ոչ մի փաստական նյութ չունենք: Եթե Ձեզ մոտ պահպանվել են այդ նամակները, ապա մեծապես խնդրում ենք ընկ. Վլասովի միջոցով ուղարկել մեզ կամ դրանց ձեռագրերը և կամ վավերացված պատճենները: Մեծապես ցանկալի է ստանալ նաև այլ անձանց ուղղված նամակները: Դրանք չափազանց անհրաժեշտ են մեր հրատարակության վերջին հատորի համար:

Ընդհանրապես Ձեզնից կխնդրեինք շարունակել այն շնորհակալ աշխատանքը, որին նվիրել եք Ձեր ամբողջ կյանքը, և այսուհետև նույնպես օգնել մեզ՝ Կոմիտասի ժառանգության բեկորների հավաքման ու Երևանում կենտրոնացնելու գործում:

Եթե դժվար չէ Ձեզ համար, խնդրում ենք ուղարկել մեզ օրիորդ Գոհարիկ Ղազարոսյանի ստեղծագործություններից մեկական օրինակ: Մենք շատ

կցանկանայինք մոտիկից ծանոթանալ նրա ստեղծագործությանը:

Ընդունեք մեր խորին հարգանաց հավաստիքը և նույնը հաղորդեցեք պ. Հարենցին: Ձեր անձնվեր աշխատանքը Կոմիտասի ժառանգության պահպանման գործում մենք շատ բարձր ենք գնահատում: Մեր ողջույնները հաղորդեցեք նաև Կոմիտասյան հանձնաժողովի բոլոր անդամներին»²⁷³:

Ռ.Զարյանի և Մ.Մուրադյանի մյուս նամակը գրվել է 1955 թվականի փետրվարին:

«Կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողով,

Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանին

Ֆրանսիա, Փարիզ

Հարգելի օրիորդ Բաբայան.

Օգտվելով առիթից հայտնում ենք մեր գոհունակությունն ու երախտագիտությունն այն հոգատարության համար, որ Դուք տարիներ շարունակ ցուցաբերել եք Կոմիտասի ձեռագրերի պահպանման, հրատարակման և Սովետական Հայաստան փոխադրելու ուղղությամբ: Կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովի հրատարակած տետրակները, որոնց մի մասը մեր կողմից ձեռք է բերված և օգտագործվում է, Ձեր ուղարկած ձեռագրերը և այն նյութերը, որոնք հավաքված են տեղում, մեզ հնարավորություն են տալիս ձեռնամուխ լինել Հայաստանի կառավարության կողմից մեզ վրա դրված պարտականության իրագործմանը՝ ակադեմիական հրատարակության համար նախապատրաստել Կոմիտասի երկերի բազմահատոր ժողովածուն: Այս գործի հաջող կատարումը բոլորիս սրբազան պարտականությունն է: Ուրախ ենք տեղեկացնելու, որ այդ ժողովածուի առաջին հատորը, որն իր մեջ ամփոփում է Կոմիտասի բոլոր մեներգերը, արդեն հանձնված է տպագրության և լույս տեսնելուն պես անմիջապես կուղարկվի Ձեզ:

Սակայն ցավ ի սիրտ պետք է արձանագրենք, որ մեր Սեկտորը և մասնավորապես Կոմիտասի երկերի ժողովածուն խմբագրող հանձնաժողովը հնարավորություն չունեն օգտագործելու Հայաստանից դուրս գտնվող նյութերը: Այս հանգամանքը անկասկած մեծ դժվարություններ է ստեղծում մեր աշխատանքում և մեզ

²⁷³ Ռուբեն Զարյանի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83, մեքենագիր 3 թերթ:

գրկում է հիշյալ ժողովածուն լիակատար դարձնելու հնարավորությունից:

Նկատի ունենալով այս՝ ի դեմս Ձեզ խնդրում ենք հանձնաժողովիդ օգնել մեզ՝ Երևան ուղարկելով այդտեղ գտնվող ձեռագրերը և կամ գոնե դրանց վավերացված պատճենները: Դրանով Դուք մեծապես օժանդակած կլինեք վերահիշյալ հրատարակության լիակատարության ապահովմանը:

Հուսով ենք, որ չեք զլանա մեր խնդրանքի կատարման մեջ և վաղօրոք հայտնում ենք խորին շնորհակալություն:

Խորին հարգանքներով՝

Ռ.ԶԱՐՅԱՆ

Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու:

Մ.ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Սեկտորի գիտական քարտուղար, արվեստագիտության թեկնածու»²⁷⁴:

Ռ.Զարյանի և Մ.Մուրադյանի՝ Մ.Բաբայանին հասցեագրված մեր հայտնաբերած վերջին նամակը թվագրված է 1956 թվականի հունիսի 25-ով:

«ՓԱՐԻԶԻ ԿՈՄԻՏԱՍՅԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

Օր. ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԻՆ

ՆՈՒՅՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ Վ.ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ

Պ. Ա.ՀԱՐԵՆՑԻՆ

Ձեր սույն թվի մայիսի 26-ի նամակն ստացանք: Մեծապես շնորհակալ ենք մեր հարցերի այնքան մանրամասն և սպառիչ լուսաբանությունների համար: Ժամանակի պարբերական մամուլի ուսումնասիրության հիման վրա մենք արդեն հիմնականում պարզել էինք այդ հարցերը, բայց Ձեր տված հեղինակավոր լուսաբանություններն ու փաստական տվյալներն եկան ավելի ամրապնդելու մեր համոզմունքը: Այժմ մենք լիովին համոզված ենք, որ մեզ ներկայացված հուշերը, որոնց հեղինակը Եգիպտոսից ներգաղթած մի պրոֆեսոր է, չեն համապատասխանում իրականությանը, բացի այն հատվածից, որը վերաբերում է Կոմիտասի՝ Ալեքսանդրիայում և Կահիրեում 1911 թվին տված համերգներին: Ձեր նամակում մատնանշված Թորոս Ազատյանի գիրքը թեև մեզ

²⁷⁴ Ռուբեն Զարյանի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83, մեքենագիր 2 թերթ:

ծանոթ էր և մենք համոզված էինք նրա մեջ եղած փաստական նյութի ճշմարտացիությանը, բայց և այնպես գտանք անհրաժեշտ Ձեր հեղինակավոր վկայությունն ունենալ՝ այդ կարևոր հարցերի պարզաբանման համար:

Անչափ երախտապարտ ենք այն բանի համար, որ Դուք, ընդառաջելով մեր խնդրանքին, հավաքում և մեզ եք ուղարկում նոր նյութեր Կոմիտասի վերաբերյալ, ինչպես և հանգուցյալ Թորոս Ազատյանի վերոհիշյալ գիրքը: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ մեր արխիվում իհարկե շատ նյութեր կան Կոմիտասի մասին, բայց քանի որ տարիներ են անցել, իսկ երաժշտագիտությունը շարունակում է իր առաջընթացը, և, հետևապես կարող են նոր ու արժեքավոր հոդվածներ երևալ նաև Կոմիտասի մասին, մենք անհրաժեշտ համարեցինք դիմել Ձեր օգնությանը:

Մեծ հետաքրքրությամբ մենք ծանոթացանք այն նամակների հետ, որոնք Դուք, հարգելի օրհորդ Բաբայան, այնքան ջերմ սիրով ու նվիրվածությամբ պահպանելուց հետո հրապարակել էիք «Մշակույթ»-ի մեջ: Բայց քանի որ Ձեր խոստովանությամբ դրանք հատվածներ են միայն և իրոք այդպիսի տպավորություն էլ գործում են ընթերցողի վրա, իսկ մեզ Կոմիտասի երկերի լիակատար ժողովածուի վերջին հատորի համար անհրաժեշտ են նամակների լրիվ տեքստերը, ուստի և մենք ստիպված ենք դարձյալ դիմել Ձեզ և խնդրել ուղարկել մեզ այդ նամակների ամբողջական տեքստը կամ լուսանկարված և կամ Ձեր կողմից վավերացված պատճեններով: Ձեր նամակները մեծ արժեք են ներկայացնում և անհրաժեշտ է դրանք հրապարակել առանց հապավումների: Բացի այդ, ստիպված ենք Ձեզ նեղություն պատճառել մի նոր խնդրանքով: Մեզ հայտնի է, որ Կոմիտասը երկար տարիներ նամակագրական կապ է պահպանել հանգուցյալ Արշակ Չոպանյանի հետ: Հնարավոր չէ արդյոք ձեռք բերել և մեզ ուղարկել Կոմիտասի՝ նրան հասցեագրած նամակները: Համոզված ենք, որ այդ նամակները նույնպես կարևոր արժեք են ներկայացնում:

Մեծապես շնորհակալ ենք Ձեզնից, որ մեզ հնարավորություն տվեցիք կապվելու օր. Գոհարիկ Ղազարոսյանի հետ: Օրերս մենք նրանից նամակ ստացանք և ներկա նամակի հետ միաժամանակ պատասխանում ենք նաև նրա նամակին:

Առայժմ այսքան:

Ընդունեցեք սրտագին ողջույններ և հաղորդեցեք նույնը Կոմիտասյան հանձնաժողովի մեծարգո բոլոր անդամներին:

Արվեստների պատմության և տեսության Սեկտորի վարիչ՝

Ռ.Վ.ԶԱՐՅԱՆ

Գիտական քարտուղար՝

Մ.Հ.ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

25.VI.1956

Երևան»²⁷⁵:

Մ.Բաբայանի արխիվում հայտնաբերեցինք նրան ուղղված Ռոբերտ Աթայանի 13 նամակները (1960-1963թթ.)՝ 6 մարտի 1960, 15 սեպտեմբերի 1960, 14 հոկտեմբերի 1960, 11 նոյեմբերի 1960, 15 նոյեմբերի 1960, 14 հունվարի 1961, 14 ապրիլի 1962²⁷⁶, 31 մայիսի 1962, 24 օգոստոսի 1962, 30 սեպտեմբերի 1962, 21 նոյեմբերի 1962, 14 սեպտեմբերի 1963 և 1 անթվակիր:

Այդ նամակներում ուրվագծվում է, թե ինչպես է հավաքվել Կոմիտասի արխիվը Երևանում. «Այն բոլորը Կոմիտասի ձեռագրերից, ինչ ուղարկված է Երևան, անշուշտ, միանգամայն ապահով վիճակում պահպանվում է Գիտ. Ակադեմիայի Արվեստի թանգարանում և ուսումնասիրվում է հրապարակման համար»²⁷⁷:

Նամակներից պարզ է դառնում, թե ինչպես են իրականացվել աշխատանքները Կոմիտասի երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության ուղղությամբ:

Իր առաջին նամակում՝ թվագրված 1960թ. մարտի 6-ով, Ռ.Աթայանը խոստովանում է. «նրա (Կոմիտասի – Ն.Կ.) երկերի ակադեմիական՝ մանրամասն ծանոթագրված հրատարակությունը ես իմ կյանքի կարևորագույն նպատակն եմ համարում»²⁷⁸: Այդ միտքը կարմիր թելի պես անցնում է նրանց նամակագրության միջով: Այսպես, տարիներ անց՝ 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակում կարդում ենք. «Չնայած այս բազմապիսի գործերիս, ամենակարևորը ինձ համար համարում եմ

²⁷⁵ Ռուբեն Զարյանի և Մաթևոս Մուրադյանի 1956թ. հունիսի 25-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83, մեքենագիր 2 թերթ:

²⁷⁶ 1962թ. ապրիլի 12-ի նամակը չի պահպանվել:

²⁷⁷ Ռ.Աթայանի 1960թ. սեպտեմբերի 15-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁷⁸ Ռ.Աթայանի 1960թ. մարտի 6-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

Կոմիտասի ժառանգությունը հրատարակելու աշխատանքը»²⁷⁹:

Իր առաջին նամակում Ռ.Աթայանը գրում է, որ «այդ հրատարակությունը պետք է ընդգրկի այն բոլորը, ինչ որ մինչև այժմ հաջողվել է և ընթացքում կհաջողվի հավաքել Կոմիտասի ժառանգությունից: Գործը, ճիշտ է, դանդաղ է առաջ գնում, որովհետև նյութերն, ինչպես գիտեք, լրիվ բարեկարգ վիճակում չեն և ինքնըստինքյան էլ մի դժվարին գործ է, որին շտապողականությունը կարող է վնասել: Բայց տարվում է գործը հիմնովին: Մենք ձգտում ենք Կոմիտասի ժառանգությունը երևան հանել հնարավորին չափ լրիվ և ամենակարևորը՝ հարազատորեն, այնպես, ինչպես գրել է մեծ վարպետը: Հույս ունեմ, որ այս տարվա մեջ լույս կտեսնի I հատորը, որ վաղուց արդեն, ինչպես ասում են, «մամուլի տակ է»²⁸⁰:

1960թ. հոկտեմբերի 14-ի նամակում կարդում ենք.

«Հարգելի օր. Մարգարիտ Բաբայան.

Ձեր 28 սեպտեմբերի նամակը ստացել եմ: Խորին շնորհակալություն եմ հայտնում: Չափազանց ուրախ եմ, որ գտել եք Կոմիտասի մի շարք նամակներ և պոստ-քարտեր: Մեծ անհամբերությամբ կսպասեմ այդ թանկարժեք ձեռագրերը ստանալու և, եթե հնարավոր է, շուտով հրատարակելու համար:

Առավել ուրախություն է պատճառում այն, և Ձե՛զ էլ պետք է ուրախացնեմ, որ Կոմիտասի ակադեմիական հրատարակության I հատորը արդեն լույս տեսավ: Երկար տարիների նվիրված աշխատանքը իր արժանի պտուղը տվեց: Ներեցեք անհամեստությունս, բայց պետք է ասեմ, որ անկողմնակալ դիտելով, ես գոհ եմ մնում հատորից թե՛ իր պարունակության և գիտական կողմով, թե՛ արտաքին գեղարվեստական տեսակետից: Ուզում եմ հավատալ, որ Դուք ևս գոհ կմնաք:

Ի մեծ հաճույս այսօր պատվիրված փոստով ուղարկում եմ Ձեզ այդ կանաչադալար հատորի առաջին իսկ օրինակը, որն ի դեպ, զարդարված է նաև մեր ազգային մյուս խոշոր տաղանդի՝ մեծ գեղանկարիչ Մարտիրոս Սարյանի՝ հայրենի բնանկարը նուրբ պատկերող գործով:

Ընդունեցեք այդ հատորը որպես մի համեստ նվեր ինձնից Ձեզ՝ որ այնքան շատ

²⁷⁹ Ռ.Աթայանի 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁸⁰ Ռ.Աթայանի 1960թ. մարտի 6-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

բան եք արել մեր մեծ երաժշտագետի երկերը հայտնաբերելու, և հրատարակելու միջոցով ժողովրդի սեփականություն դարձնելու համար»²⁸¹:

Չի ուշանում Մ.Բաբայանի պատասխան նամակը՝ առաջին հատորի վերաբերյալ, որով նա հավանություն է տալիս հատորին: Դրա վկայությունն են Ռ.Աթայանի՝ նոյեմբերի 11-ի նամակի հետևյալ տողերը. «Ձեր հավանությունը Կոմիտասի հատորի նկատմամբ ինձ քաջալերում է հետագա աշխատանքի համար»²⁸²:

Այդ նույն նամակում Ռ.Աթայանը գրում է. «Ստացա Ձեր ուղարկած Կոմիտասի նամակներն ու պոստ-քարտերը, որ թվով 22 հատ են:

Հիրավի թանկարժեք գանձ է դա: Ձեք կարող պատկերացնել՝ որքան մեծ է մեր ուրախությունը և որքան երախտապարտ ենք Ձեզ:

Նամակները ես տպագրել կտամ Հայաստանի Ակադեմիայի «Բանասիրական հանդես»-ում, որից հետո կհանձնեմ Գրականության և արվեստի մեր թանգարանին, որ պահվեն Կոմիտասի արխիվում որպես ազգային-ժողովրդական սեփականություն:

Ստացել եմ նաև Կոմիտասի մասին Ձեր ուղարկած հոդվածը և Ձեր նամակը»²⁸³:

Իսկ չորս օր անց՝ նոյեմբերի 15-ին Ռ.Աթայանը գրում է.

«Հարգելի օր. Մարգարիտ

Երկու օր առաջ ուղարկեցի վերջին շնորհակալական նամակս այն մեծարժեք նվիրատվության համար, որ Դուք այնքան սիրահոժար կերպով արեցիք մեզ, Կոմիտասի բոլոր երկրպագուներին, մեր ժողովրդին, Ձեր ուղարկած՝ Կոմիտասի նվիրական նամակներով: Ավելորդ է ասել, որ նամակները շատ մեծ տպավորություն թողեցին և թողնում են ամենուր, որտեղ լսում են դրանց մասին կամ տեսնում են դրանք: Մասնավորապես, ես ներկայացրի դրանք Կոմպոզիտորների միության վարչությանը, բոլոր ընկերները երախտագիտության մեծ զգացում արտահայտեցին: Արդեն պայմանավորվել ենք «Հանդես»-ի խմբագրության հետ, հրատարակելու համար: Հետագայում, Կոմիտասի պահպանված բոլոր նամակների ժողովածուն պետք է լույս տեսնի առանձին գրքով, որը կցվելու է նրա երկերի ժողովածուին, ավելի ճիշտ

²⁸¹ Ռ.Աթայանի 1960թ. հոկտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁸² Ռ.Աթայանի 1960թ. նոյեմբերի 11-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁸³ Նույն տեղում:

կազմելու է դրա մեկ (վերջին) հատորը»²⁸⁴:

«Մի խոսքով, ես նամակները արտագրում եմ և անհրաժեշտ ծանոթագրություններով պատրաստում եմ տպագրության»²⁸⁵:

Նախատեսված էր, որ «Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի վերջին հատորը պետք է ընդգրկի նրա ինքնակենսագրությունը, նամակները և այլ նման գրություններ: Սակայն վերջին հատորը (դա երևի 12-րդը կլինի) դեռ շատ ուշ լույս կտեսնի: Այդ պատճառով ես մտադրվել եմ առանց վերջին հատորին սպասելու մի գեղեցիկ գրքույկով տպագրության ներկայացնել Կոմիտասի մինչ այժմ հայտնաբերված ու հավաքված բոլոր նամակները: Երևանում ունենք հետաքրքրական նամակներ, գրված Հովհ. Թումանյանին, ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանին, դերասանուհի Սիրանույշին, այստեղ են Արշակ Չոպանյանին գրված նամակների մեծ մասը, վերջապես, Ձեզ գրված նամակները և այլն: Բայց, իհարկե, դա դեռ բոլորը չէ: Կոմիտասի նամակները երբեմն հայտնվում են նույնիսկ պատահական մարդկանց մոտ, ուստի բուն հասցեատերերի մոտ փնտրելը միանգամայն օրինական է»²⁸⁶:

Ռ.Աթայանի՝ 1961-ի հունվարի 14-ի նամակից տեղեկանում ենք, որ Մ.Բաբայանի ուղարկած՝ Կոմիտասի 22 նամակները արդեն հանձնել է Ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարանին, պահվում են Կոմիտասի արխիվում:

ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի գրականության և արվեստի թանգարանի դիրեկտոր Գ.Ստեփանյանի՝ Մ.Բաբայանին հասցեագրված 1961թ. հունվարի 26-ի նամակում կարդում ենք. «Հարգելի Օր. Մ.Բաբայան

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարանը երաժշտագետ Ռ.Աթայանից ստացավ Ձեր ուղարկած Կոմիտասի 22 նամակ և մեկ ծածկագիր: Այդ նյութերը միացվեցին Ձեր շնորհիվ գոյացած և հարստացված Կոմիտասի արխիվին, որ ինչպես հայտնի է, պահվում է մեր թանգարանում:

Թանգարանի դիրեկցիան իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Ձեզ այն մշտական հոգատարության համար, որ Դուք հանդես եք բերում Կոմիտասի

²⁸⁴ Ռ.Աթայանի 1960թ. նոյեմբերի 15-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁸⁵ Նույն տեղում:

²⁸⁶ Ռ.Աթայանի 1962թ. ապրիլի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

ձեռագրերի կենտրոնացման գործում մայր հայրենիքում:

Հարգանքներով՝ Դիրեկտոր՝ Գ.Ստեփանյան»²⁸⁷:

Ամիսներ անց՝ 1961թ. դեկտեմբերի 12-ին Մ.Բաբայանին է հղում Գ.Ստեփանյանին իր հաջորդ նամակը՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Հարգելի Օր. Մ.Բաբայան

Երաժշտագետ Ռոբերտ Աթայանը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Գրականության և արվեստի թանգարանին հանձնեց Ձեր ուղարկած նյութերը Կոմիտասի և Ձեր գործունեության վերաբերյալ: Մեկ անգամ չէ, որ Դուք Ձեզ մոտ պահվող արժեքավոր նյութերով հարստացնում եք մեր թանգարանի ֆոնդերը: Ձեր հայրենասիրական վերաբերմունքը արժանի է ամեն գովասանքի: Այս անգամ ուղարկած նյութերն ևս շատ արժեքավոր են, որոնց համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը: Ձեզ վերաբերող նյութերը թանգարանում կպահվեն առանձին, Ձեր անվան ֆոնդում: Մենք հուսով ենք, որ ապագայում ևս կօգնեք թանգարանին՝ հայ արվեստի ու երաժշտության վերաբերյալ նոր ու արժեքավոր նյութեր հայթայթելու մեզ:

Սրտանց ցանկանում ենք Ձեզ քաջառողջություն և հաջողություն:

Հարգանքներով՝

Թանգարանի դիրեկտոր՝ Գ Ստեփանյան»²⁸⁸:

Ռ.Աթայանը 1961-ի հունվարի 14-ի նամակում գրում է. «Մեզ բավական ուրախացրեց նաև Գոհարիկ Ղազարոսյանը, որի համար դարձյալ Ձեզ ենք պարտական: Նա Երևան ուղարկեց Կոմիտասի երկու ինքնագիր էջեր. մեկը «Անձինք նվիրյալք» շարականի կոմիտասյան ձայնագրությունն ու ներդաշնակումը, մյուսը «Կռունկ»-ի մի մշակում, որ թեև պարզ է, բայց կատարյալ և ամբողջացած (ի տարբերություն մեզ մոտ եղած Կոմիտասի մյուս մշակումներից, որոնք այս կամ այն չափով թերավարտ են): Դրանցից առաջինը՝ «Անձինք նվիրյալք»-ը փետրվարին լույս կտեսնի մեր ամսագրերից մեկում – ֆոտո-պատճենը և լրիվ վերականգնված (մաքուր արտագրված) երկը: Երկրորդը՝ «Կռունկ»-ը, քիչ ուշ հասավ, այլապես ես կզետեղեի և հատորի մեջ որպես մի հետաքրքիր variante (տարբերությունը մեծ չէ): Հիմա երևի

²⁸⁷ Գ.Ստեփանյանի 1961թ. հունվարի 26-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, մեքենագիր 1 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 142:

²⁸⁸ Գ.Ստեփանյանի 1961թ. դեկտեմբերի 12-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, մեքենագիր 1 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 142:

կմնա զետեղելու երկերի ժողովածուի վերջին հատորում, ուր պետք է տեղ գտնեն այն բոլոր նյութերը, որոնք ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար կհայտնաբերվեն»²⁸⁹:

Իսկ մեկ այլ նամակից տեղեկանում ենք. «Ուղարկում եմ Ձեզ մեր «Սովետական արվեստ» և «Էջմիածին» ամսագրերի վերջին թվերը, որոնց մեջ հրատարակվել են Կոմիտասի երկու ձեռագիր-պատառիկները իմ փոքր բացատրական հոդվածներով հանդերձ: Ինչպես գրել էի, այդ ձեռագրերը Երևան ուղարկեց Գոհարիկ Ղազարոսյանը: Այսպիսով քիչ առ քիչ լրանում է Կոմիտասի բազմահարուստ ժառանգությունը, որի ամեն մի նոր հայտնաբերվող պատառիկն անգամ անգին գանձ է մեր ժողովրդի համար»²⁹⁰:

Ռ.Աթայանը շարունակում է իր քայլերը Կոմիտասի Նամականու հրատարակության ուղղությամբ. «Ինչպես ասել եմ Ձեզ, տպագրության եմ պատրաստում Կոմիտասի նամակների ժողովածուն»²⁹¹: Ապա՝ «Բոլոր գործերիս զուգահեռ, շարունակում եմ հավաքել Կոմիտասի նամակները, եկող տարի տպագրության հանձնելու համար նրա նամակների ժողովածուն: Սա ևս շատ հետաքրքիր է լինելու: Մոտ 120 նամակ հավաքել եմ:

Երբ այդ նամակները դասավորում եմ խրոնոլոգիկ կարգով, Կոմիտասի հետաքրքրական, թեև ողբերգական, բայց շատ ուսանելի կյանքի ողջ պատկերն է ստացվում»²⁹²:

Կոմիտասյան ժառանգության երկրորդ հատորը հրատարակության հանձնելուց հետո Ռ.Աթայանն այդ մասին տեղեկացնում է Մ.Բաբայանին: «Վերջապես տպագրության հանձնեցի Կոմիտասի երկերի ժողովածուի Բ հատորը, որ նրա խմբերգերի առաջին գիրքն է, այդպիսի խմբերգային հատորներ լինելու են չորսը: Պետք է ասեմ, որ այս գործը շատ աշխատանք և մեծ համբերություն է պահանջում, դրա պատճառով էլ դանդաղ է առաջ գնում: Այս Բ հատորում զետեղել եմ իր՝ Կոմիտասի հրատարակած խմբերգերը, որ 28 հատ են և մի անտիպ խմբերգ՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի խոսքերով գրված, որ կոչվում է «Գարուն» և բոլորովին

²⁸⁹ Ռ.Աթայանի 1961թ. հունվարի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁹⁰ Ռ.Աթայանի անթվակիր նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁹¹ Ռ.Աթայանի 1962թ. նոյեմբերի 21-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

²⁹² Ռ.Աթայանի 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

հայտնի չէ, միայն մեկ անգամ, 1902-ին Էջմիածին է երգվել, բայց շատ լավն է: Իր հրատարակած խմբերգերը հատորում կունենան բազմաթիվ հետաքրքիր վարիանտներ, որոնք հսկայական գիտական և գեղարվեստական նշանակություն ունեն: Այս հատորում ավելի մանրամասն ծանոթագրություններ կան, պարզաբանված է ամեն մի խմբերգի ստեղծման պատմությունը և նրա համերգային կյանքը: Հույս ունենմ, որ գոհ կմնաք, այդ գիրքը լույս կտեսնի հազիվ 1964-ի սկզբին, որովհետև դրա տպագրությունն էլ բավական դժվար է և շատ աշխատանք պահանջող: Անշուշտ, Ձեզ կուղարկեմ անմիջապես»²⁹³:

Սա Ռ.Աթայանի՝ Մ.Բաբայանին ուղղված պահպանված վերջին նամակն է, և դրանով խզվում է նամակագրությունը: Ցավոք, դեռևս մեր ձեռքին տակ չեն Մարգարիտ Բաբայանի՝ Ռոբերտ Աթայանին հասցեագրված նամակները ևս: Սակայն պահպանված նամակները բացահայտում է այն մեծ դերը, որն ունեցել է Մարգարիտ Բաբայանը Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության գործում (խոսքը Կոմիտասի ձեռագրերը Երևան փոխադրելու մասին է), որն իրականացրեց ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտը (1960-2006):

²⁹³ Ռ.Աթայանի 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ատենախոսության մեջ առաջին անգամ ներկայացվել է Մ.Բաբայանի կատարողական և երաժշտական-քննադատական վաստակը, քննության առնվել երգչուհի Մ.Բաբայանի կատարողական արվեստը՝ նրա համերգային գործունեությունը՝ ինչպես Թիֆլիսում, այնպես էլ Փարիզում, եվրոպական այլ երկրներում: Ուսումնասիրվել է Մ.Բաբայանի երաժշտական-քննադատական գործունեությունը: Անդրադարձ է կատարվել Կոմիտաս-Բաբայան մարդկային և ստեղծագործական շփումներին, լուսաբանվել է Մ.Բաբայանի դերը Կոմիտասի ժառանգության պահպանման, Կոմիտասի ստեղծագործության հանրահռչակման, ինչպես նաև Կոմիտասի ժառանգության ակադեմիական հրատարակության իրականացման գործում:

Գիտական շրջանառության մեջ են դրվել արխիվային մի շարք վավերագրեր, այդ թվում՝ Մարգարիտ Բաբայանի հուշերը Արմենակ Շահմուրադյանի մասին՝ նրա զեկուցումը երգչի հետմահու հոբելյանի կապակցությամբ, Մ.Բաբայանին հասցեագրված՝ Գոհարիկ Ղազարոսյանի երկու (1961-1962թթ.) և Յիցիլիա Բրուտյանի մեկ (1957թ.) նամակները, ինչպես նաև Ռոբերտ Աթայանի տասներեք (1960-1963թթ.), Գառնիկ Ստեփանյանի երկու (1961), Ռուբեն Զարյանի և Մաթևոս Մուրադյանի երեք (1955-1956թթ.) նամակները, որոնցում ուրվագծվում է, թե ինչպես է հավաքվել Կոմիտասի արխիվը Երևանում և ինչպես են իրականացվել աշխատանքները Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության ուղղությամբ:

Ուսումնասիրվել է երաժշտագետի երաժշտական-քննադատական ժառանգությունը: Մասնավորապես՝ ներկայացվել են նրա հոդվածները խորհրդահայ կոմպոզիտորների՝ այդ թվում՝ Առնո Բաբաջանյանի, ինչպես նաև սփյուռքահայ երաժշտության գործիչներ Արմենակ Շահմուրադյանի, Գոհարիկ Ղազարոսյանի, Օննիկ Պերպերյանի և Արա Պարթևյանի վերաբերյալ:

Բացահայտվել է այն մեծ դերը, որն ունեցել է Մ.Բաբայանը Կոմիտասի Երկերի ժողովածուի ակադեմիական հրատարակության գործում (խոսքը Կոմիտասի ձեռագրերը Երևան փոխադրելու մասին է), որն իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի

ինստիտուտը (1960-2006):

Կազմվել է Մ.Բաբայանի երաժշտական-քննադատական հոդվածների ցանկը,
ամբողջացվել Մ.Բաբայանի մասին եղած մատենագիտական ցանկը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Աթայան Ռ.**, Բաբայան Մարգարիտ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 2, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1976, էջ 187:
2. **Աթայան Ռ.**, Ղազարոսյան Գոհարիկ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 7, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1981, էջ 22:
3. Ռ.Աթայանի 1960թ. մարտի 6-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
4. Ռ.Աթայանի 1960թ. սեպտեմբերի 15-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
5. Ռ.Աթայանի 1960թ. հոկտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
6. Ռ.Աթայանի 1960թ. նոյեմբերի 11-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
7. Ռ.Աթայանի 1960թ. նոյեմբերի 15-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
8. Ռ.Աթայանի 1961թ. հունվարի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
9. Ռ.Աթայանի 1962թ. ապրիլի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
10. Ռ.Աթայանի 1962թ. օգոստոսի 24-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բաբայանի ֆոնդ, N 62:
11. Ռ.Աթայանի 1962թ. նոյեմբերի 21-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
12. Ռ.Աթայանի 1963թ. սեպտեմբերի 14-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 62:
13. Ռ.Աթայանի անթվակիր նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, ԳԱԹ,

Մ.Բ.Ֆ., N 62:

14. Ալբոմ կտրտուկների և ազդերի, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 256:

15. **Աղասյան Ա.**, Արմինիա Բաբայան՝ Էժեն Կարյերի հայ աշակերտուհին, Հայ-Ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ, VII միջազգային գիտաժողովի նյութեր, «20-րդ դարի Ֆրանսիան և հայերը», Երևան, 20 և 22 սեպտեմբերի, 2000, Երևան, «Վան Արյան» հրատարակչատուն, «Մուղնի», 2001, էջ 256-265:

16. Ա.Շահմուրատեանի յոբելեանը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 316:

17. Առնո Բաբաջանյանի նամակը Մ.Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 68, անթվակիր, մեքենագիր 3 թերթ:

18. **Ասատրյան Ա.**, Արմենակ Շահմուրադյան, Նշանավոր ճեմարանականները, պրակ Բ, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009, էջ 297-307:

19. **Ասատրյան Ա.**, Կոմիտասը և հայ երաժշտական արվեստի զարգացման ուղիները, Պատմաբանասիրական հանդես, 2010, N 1, էջ 25-43:

20. **Ասատրյան Ա.**, Հայ երգի առաքյալը. Արմենակ Շահմուրադյան, «Գիտության աշխարհում», 2007, N 3, էջ 2-5:

21. **Ասատրյան Ա.**, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ – 50, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010, 395 էջ:

22. «Արձագանք», 26 ապրիլի 1895:

23. Արմենակ Շահմուրադյան (Տարոնի Սոխակը), ժողովածու, Երևան, Գրականության և արվեստի թանգարանի հրատարակչություն, 1998, 144 էջ:

24. Արուեստագետի տոնը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 316:

25. Բաբայան Արմինա, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 2, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1976, էջ 186:

26. **Բաբայեան Մ.**, Աշուղ Աւասի, «Յառաջ», 27 մարտի 1963:

27. **Բաբայեան Մ.**, Առնօ Բաբաջանեան, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:

28. **Բաբայեան Մ.**, Բարիզի հայ երաժիշտների յաջողութիւնը, «Քուլիս», 1 օգոստոսի 1953:

29. **Բաբայեան Մ.**, Գոհարիկ Ղազարոսեանի նուագահանդէսը, «Յառաջ», 8 դեկտեմբերի 1949:
30. **Բաբայեան Մ.**, Գոհարիկ Ղազարոսեան, «Այսօր», 27 մարտի 1953:
31. **Բաբայեան Մ.**, Գոհարիկ Ղազարոսեան. երկրորդ նուագահանդէսը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-2:
32. **Բաբայեան Մ.**, Երեք հայ երաժշտագէտների յիշատակին նուիրուած ցերեկոյթը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-2:
33. **Բաբայեան Մ.**, Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով, «Մշակոյթ», Փարիզ, 1935, N 3-4, էջ 153-165:
34. **Բաբայեան Մ.**, Կոմիտասեան օրը, «Այսօր», 4 մարտի 1952:
35. **Բաբայեան Մ.**, Հայկական եկեղեցական երաժշտութիւնը եւ Պ. Օննիկ Պէրպէրեանը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:
36. **Բաբայեան Մ.**, Տպաւորութիւններ Կոմիտաս վարդի անձին ու գործին շուրջ, Նավասարդ գրական եւ գեղարուեստական Տարեգիրք, Ա., կազմեցին Դանիէլ Վարուժան եւ Յ.Ճ.Սիրունի, 1914 – Կ.Պոլիս, էջ 302-306:
37. **Բաբայեան Մ.**, Օննիկ Պէրպէրեանի գործը, 8 հոկտեմբերի, 1959, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234 -1:
38. **Բաբայեան Մ.**, Օննիկ Պէրպէրեանի նուագահանդէսը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-2:
39. Կ.Բալմոնտի՝ 1930թ. սեպտեմբերի 26-ի նամակը Մ.Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 70:
40. Կ.Բալմոնտի՝ 1931թ. ապրիլի 17-ի նամակը Մ.Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 70:
41. Կ.Բալմոնտի՝ 1931թ. ապրիլի 24-ի նամակը Մ.Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 70:
42. **Բրուտյան Յ.**, Պարթևյան Արա Միհրանի, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1983, էջ 199-200:
43. **Բրուտյան Յ.**, Հայ երաժշտական մշակոյթի աշխարհասփիւռ ընծիւղները, Երեւան, «Անահիտ», 1996, 432 էջ:
44. **Բրուտյան Յ.**, Պերպերյան Օննիկ Ռեթեոսի, հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, Հայկական սովետական

հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1983, էջ 279:

45.**Բրուտյան Ց.**, Սփյուռքահայ երաժշտական մշակույթը, Երևան, «Սովետական գրող», 1982, 352 էջ:

46.**Բրուտյան Ց.**, Սփյուռքի հայ երաժիշտները, Երևան, «Հայաստան», 1968, 624 էջ:

47.**Ց.Բրուտյանի** նամակը՝ Մ. Բաբայանին, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 75, ձեռագիր է թերթ:

48.**Բուդաղյան Ա.**, Տաղանդաւոր երգչուհի օր. Մ.Պապան (իր յիսնամեայ գործունէութեան առթիւ), «Քուլիս», 1951, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 254:

49.ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 112:

50.ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 261:

51.**Զարյան Ռ.**, Մարգարիտ Բաբայան, Մայրամուտից առաջ, Ինքնապատում, հատոր երրորդ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2012, էջ 334-340:

52.Ռուբեն Զարյանի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, մեքենագիր 3 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83:

53.Ռուբեն Զարյանի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, մեքենագիր 2 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83:

54.Ռուբեն Զարյանի և Մաթևոս Մուրադյանի 1956թ. հունիսի 25-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, մեքենագիր 2 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83:

55.Ընդարձակ տարեցույց ս.Փ.ազգային հիվանդանոցի, Կ.Պոլիս, 1933, էջ 17-21:

56.Ծրագրեր, 1885-1886, 1886-1887 ուս.տարիների հանդեսների, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N1, 3թ.,

57.Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N2, 1 թերթ:

58.Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 3, 1 թերթ:

59.Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 4, 3 թերթ:

60. Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 5:

61.Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 6:

62.Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N7, 1թ.,

63.Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N8, 7թ.,

64.Ծրագիր, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N9, 10թ.,

65. Կենսագրական համառոտ տեղեկություններ Սովետական Հայաստանի մի քանի կոմպոզիտորների մասին, մեքենագիր 10 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83:
66. Կենսագրական նոթեր, հայ., ֆր., ինքն., 4 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 235:
67. Կոմիտաս, Բանաստեղծություններ, Երևան, «Հայաստան», 1969, 96 էջ:
68. Կոմիտաս, Նամակներ, Երևան, Գրականության և արվեստի թանգարանի հրատարակչություն, 2000, 224 էջ:
69. Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ, 2009, 552 էջ + 16 էջ ներդիր:
70. Կտրտուկներ Մ.Բաբայանի գրածների, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234:
71. **Կարա-Մուրզա**, Կօնցերտ, «Մշակ», 1901, 20 նոյեմբերի, N 258:
72. **Համբարյան Ռ.**, Սոխակ Տարոնա, վավերագրական վիպակ, Երևան, «Հայաստան», 2001, 234 էջ:
73. Հայկական Երեկոյթ մը, «Անահիտ», 1905, հունիս, N 5, էջ 140:
74. Հայկական նուագահանդէս ի Փարիզ, «Անահիտ», 1906, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր N 10-11-12, էջ 240:
75. Հուշեր Ա.Շահմուրադյանի մասին, զեկուցում Շահմուրադյանի հետմահու հորելյանի առթիվ, ինքն. 7 թերթ (4 փաթեթ), ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 231:
76. **Մազմանյան Ռ.**, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901-1910, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի հրատ., 2006, 208 էջ:
77. **Մազմանյան Ռ.**, Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1911-1920, ձեռագիր, ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի արխիվ:
78. **Մավեան Վ.**, Օր. Մարգրիտ Բաբայեանի հետ, 22-8-59, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 254:
79. **Մարգ. Բ.**, Պ.Պ. Յ.Լէվինի և Բեզեկիրսկու նուագահանդէսները, «Արձագանք», 12 մարտի 1895:
80. **Մարգ. Բ.**, Չորրորդ սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արձագանք», 24 մարտի 1895:
81. **Մարգ. Բ.**, Հինգերորդ սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արձագանք», 26 մարտի 1895:
82. **Մարգ. Բ.**, Անշէլօ Մազինիի առաջին նուագահանդէսը, «Արձագանք», 28

ապրիլի 1895:

83. **Մարգ. Բ.**, Թիֆլիզի երաժշտական ուսումնարանի աշակերտուհիների եւ աշակերտների սիմֆոնիական երեկոյները, «Արձագանք», 7 մայիսի 1895:
84. **Մարգ. Բ.**, Երկրորդ եւ երրորդ քառանուագ երեկոյները, «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1895:
85. **Մարգ. Բ.**, Արվէդ Պօրտէնի նուագահանդէսը, «Արձագանք», 12 նոյեմբերի 1895:
86. **Մարգ. Բ.**, Ռեգեր քոյրերի երկրորդ նուագահանդէսը, «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1895:
87. **Մարգ. Բ.**, Թիֆլիզի երաժշտական ուսումնարանի աշակերտուհիների եւ աշակերտների սիմֆոնիական երեկոյները, «Արձագանք», 7 մայիսի 1895:
88. **Մարգ. Բ.**, Առաջին քառանուագ (կվարտետ) երեկոյթը, «Արձագանք», 25 հոկտեմբերի 1895:
89. **Մարգ. Բ.**, Երկրորդ եւ երրորդ քառանուագ երեկոյները, «Արձագանք», 24 նոյեմբերի 1895:
90. **Մուրադյան Մ.**, Հայ երաժշտութիւնը XIX դարում և XX դարասկզբում, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 606 էջ:
91. Յուշեր Կոմիտաս Վարդապետի շուրջ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 224:
92. **Ներսիսյան Հ.**, Բաբայան Սոֆյա, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 2, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրութիւն, 1976, էջ 187:
93. Շահ-Մուրատեանի սկզբնաւորութիւնը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 316:
94. Ն. Պեշկեթաշլյանի ճառը՝ Մ. Բաբայանին ի պատիվ տրված թեյասեղանի առթիվ, ինքն. 4 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 248:
95. **Շահնազարյան Թ.**, Կոմիտասի Տասն պատվիրանները երգչին, Կոմիտասական, հատոր 2, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1981, էջ 136-142:
96. **Սաֆարյան Խ.**, Կոմիտաս սքանչելագործ, Երևան, «ԳԱԹ» հրատ., 1999, 342 էջ:
97. Գ. Ստեփանյանի 1961թ. հունվարի 26-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ

- Բաբայանին, մեքենագիր 1 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 142:
98. Գ.Ստեփանյանի 1961թ. դեկտեմբերի 12-ի նամակը՝ ուղղված Մարգարիտ Բաբայանին, մեքենագիր 1 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 142:
99. Յուզակ Փարիզ, օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանին ուղարկող գրականության, մեքենագիր 1 թերթ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 83:
100. Փարիզի հայկական միութիւնը, «Անահիտ», 1906, մարտ-ապրիլ-մայիս, N 3-4-5, էջ 92:
101. **Օր. Մ.Բ.**, Պ.Բեգլար Ամիրջանի նուագահանդէսը, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:
102. **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Առաջին սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արծազանք», 29 նոյեմբերի 1895:
103. **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Երկրորդ սիմֆոնիական երեկոյթը, «Արծազանք», 15 դեկտեմբերի 1895:
104. **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Դաշնակահար պ.Նիկողաւի նուագահանդէսը, «Արծազանք», 24 դեկտեմբերի 1895:
105. **Օր. Մարգարիտ Բ.**, Սօֆիա Մետնէրի նուագահանդէսը, «Արծազանք», 1 յունուարի 1896:
106. Օրիորդ Մարգարիտ Բաբայեան.- Տիկին Ռոզ Պատմագրեան, «Անահիտ», ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 256:
107. **Еленин Вл.** Тифлис, “Русская музыкальная газета”, 1902, N 3.
108. **Закарян А.** К.Бальмонт и М.Бабаян, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1991, 1, էջ 161-168:
109. **Камертон**, Театр и музыка, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 256:
110. **Babaian M.**, Le concert de la pianiste Koharik Gazarossian, Կոնսուլներ, ԳԱԹ, Մ.Բ.Ֆ., N 234-1:
111. **Berberis L.**, Մատենիսութիւն, «Արծազանք», 17 մայիսի 1896:
112. **Tigo**, Թատրոն, երաժշտութիւն, «Տարազ», 18 նոյեմբերի 1901: